

Göte Kildén

Hisingens historiska marker

*Från jägar- och fångstfolk
över skimrande bronsålder, vikingatid, ett våldsamt
gräns- och bondeland till dagens lastvagnsrike*

Copyright 2002 Göte Kildén

Första upplagan augusti 2002

Foto och omslagsbild av författaren om inget annat anges

Bokförlaget Kärret

Omslagsbilden är ett hövdingaröse från bronsåldern vid Björlanda Kile.

Repro och tryck: Sandstens Tryckeri Göteborg 2002

ISBN 91-971440-0-2

Digital nyutgåva mars 2018

Innehåll

Förord till nätupplagan	1
En kärleksförklaring	3
Mammutjägare och fångstfolk	5
Jordbruksrevolution och stenkammargravar	13
I västerled ut över världshaven.....	26
Utflykt i tid och rum.....	29
»Svenskarna flög som fåglar ut i älven«	39
Det svenska stormaktsväldets begravningsmarsch	43
200 år av dramatiska omvälvningar	50
Bildbilaga	61

Förord till nätupplagan

Åren hastar förbi och det är hela sexton år sedan min bok om ”Hisingens historiska marker” gavs ut.

Det är inte så mycket kvar av den tryckta upplagan på 5 000 ex och med en hjälpande hand från min gamle vän Martin Fahlgren och för den som har intresse är den i fortsättningen tillgänglig i en gratis digital nätupplaga.

Hisingen är en av Sveriges största öar och är i dag en del av Göteborg med Nordens största hamnar, dess största industrier och med över 140 000 innevånare. Men ändå var detta den första sammanfattning som i bokform getts ut av dess medryckande historia:

Från jägar- och fångstfolk, över skimrande bronsålder, vikingatid, ett våldsamt gränsland till ett svenskt industriellt Klondike.

Det finns mängder med digra böcker om Göteborg liksom statyer och biografier om stadens ”stora män”. Men varför har ingen tidigare skrivit om Hisingens historia?

Vi kan hitta Folke Erikssons bok om Lundby församling; Bengt Ellings kunskapsrika skrift om Säve, Rödbo och Kärra; olika rapporter om arkeologiska fynd samt en del mycket bra lokala hembygdsskrifter – om än med liten spridning. Men inget sammanhängande som så att säga sätter Hisingen på kartan.

De flesta göteborgare vet säkert inte ens att stadens nationellt sett mest omtalade kändispar, ”Kal och Ada”, kom från ”andra sidan älven”...

Ja, svaret är nog givet. Här har man brukat jorden, fiskat, krigat, byggt fartyg och bilar. Här har människor arbetat och slitit. Vare sig de rensat och saltat sill, gått bakom plogen, ammat barn och skött sina gamla, byggt fartyg, stått vid ritbord, skött fakturor eller monterat bilar. Då skrivs det inte heller så mycket böcker och när det gäller människor som arbetar då reser man inte heller statyer. Det gör man där det finns kungamakt. Ärkebiskop eller åtminstone länsresidens.

För den som har läslust hoppas jag att tillgängligheten via nätet ska öka intresset. Historieböcker har ju oftast ett historiskt värde även på lite längre sikt. När den gavs ut 2002 hedrades den i recensionen för Bibliotekstjänst med omdömet att vara ”populärhistoria när den är som bäst”.

En befolkad ö är inte bara omgiven av vatten. Det finns människor också på fastlandet. ”Hisingens marker” alltifrån fångstfolkens första bosättningar på ön till dagens pulserande industri- och transportlandskap skildras därför mot en fond av en mer allmängiltig teckning av den svenska nationalstatens framväxt. Förhoppningsfullt har den därför ett läsvärde för många andra än öborna själva.

Boken kom till genom ett slumpartat sammanträffande. Någon tid innan jag fick möjligheten att jobba med den hade min rygg helt plötsligt gett upp. En svår diskollaps hette det på sjukhuset och i journalerna preciserades skadan senare till att ha gett samma effekter som en ”spinal stenosis”, det vill säga nervskador från ländryggen ner till fötter och tår. Under den sjukskrivning som följde blev det många besök på min arbetsplats, Volvo Lastvagnars fabrik i Stenebyområdet, och i samband med detta och en stilla promenad i skogen utanför parkeringsplatsen stötte jag på en liten husvagn och några arkeologer som låg i ett grävområde bredvid och påtade i leran med sina ”murslevar” och penslar. Jag fick vänligt nog plats vid deras trånga fikabord inne i husvagnsbyssjan och fick där inspiration till att läsa en lång rad arkeologiska rapporter från olika grävningar i närområdet.

Ett fikasamtal blev många fler och min fantasi flög i väg. Tänk om jag kunde övertyga Last-

vagnars lokala ledning om den goda idén att skriva en liten skrift om den egna verksamhetens plats i historien. Varför inte? Fantasin blev sedan verklighet och ett samarbete växte fram mellan Volvo Lastvagnar/produktion och Göteborgs Stadsmuseum. Företaget tog ett generöst beslut om produktionsstöd för forskning och tryck av ett nytt mer monumentalt verk om Göteborgs forntid i regi av Göteborgs Stadsmuseum, ”Fångsfolk och bönder – om forntiden i Göteborg”. Dessutom sattes det upp en spännande utställning om forntiden i företagens entré. Som ett led i min egen rehabilitering efter ryggskadorna fick jag själv möjlighet att på fri arbetstid läsa in tillgänglig historieskrivning, skaffa mig en ingående geografisk överblick och mer ingående lokalkännedom och sedan skriva denna bok. Med goda råd från bland andra arkeologerna Stina Anderson och Ulf Ragnesten.

Vid olika nedgångar i produktionen fick jag sedan under en längre tid hålla föreläsningar kring boken med de flesta av mina arbetskamrater i produktionen. Produktionsledningen tog också över 2 000 ex av upplagan och dessa distribuerades sedan till mina jobbkompisar och en del besökare på fabriken.

För mig själv blev detta tyvärr också ett avslut av tjugofem års arbete som metallare och lokal fackordförande i tjugo år för Lastvagnars tunga produktion. Under arbetets gång erbjöd företaget mig ”en möjlighet att så att säga byta sida”. Läkarna hade ju mönstrat ut mig som oduglig för mer metallarbete. ”Kunde jag inte i stället tänka mig att bli informationsansvarig för Volvo Lastvagnar produktion i Göteborg? I synnerhet då med personaltidning och andra aktiviteter i relation till personalen?”.

Svaret blev nej. För självklart var det underförstått att jag också skulle byta värdegrund i livet. Inget fult heller ohederligt med det. Men ändå fullständigt otänkbart. Även den mest beskedliga företagsinformation är laddad med värderingar och som fackligt engagerad socialist går det inte att hantera ett sådant jobb utan att helt tappa respekten för sig själv. Tillräckligt många fackligt aktiva har genom årens lopp vänd ryggen åt arbetarrörelsens röda fana...

Den här boken blev därför också ett avslut, ett mycket spännande och stimulerande sådant, på mitt liv som lönearbetare. Någon tid senare, vid sextiotre års ålder och efter en granskning av röntgenplåtarna på min rygg förklarade förtroendeläkare, Arbetsförmedlingen och Försäkringskassan att jag hade gjort mitt på arbetsmarknaden.

Men de år som följt har definitivt inte inneburit ett avslut för vare sig min kärlek till Hisingen, dess människor eller för historia i stort.

Vet vi inte varifrån vi kommer och hur vårt samhälle har skapats är det svårt att få till stånd en bra framtid. En livshållning som formulerades i en poetisk mening av den franske historikern Alex de Tocqueville och som jag definitivt har gjort till min egen:

”När det förflutna inte längre belyser framtiden vandrar själen i mörker”.

Göte Kildén i början av mars 2018

Hisingen. Ön med vårens och Rödbos solgröna bokskogar i norr till höstens Ryaskog med gulröda åldriga ekar i söder. Från Björlandas långgrunda laxvatten i väst — över Kålseredsbäckens strida vatten med öringens lekplatser — till Göta älvs gäddvatten och vassruggar i öst.

I dag är Hisingen ön med Nordens största hamnar, dess största industrier och med 100 000 innevånare. Med sina nära 20 000 anställda är det Volvo som genomsyrar mycket av det dagliga livet. Nere vid Lindholmen smids planerna på ett internationellt centrum för ny transportteknik. Nu har vägen hit varit lång. Så sent som 1810 fanns det bara 5 000 hisingsbor. Det är heller inte mer än 75 år sedan den första Volvon rullade ut från fabriken nere i Lundby.

En kärleksförklaring

Volvos framgångssaga började en augustikväll 1924 på restaurang Sturehof i Stockholm. Där — över ett fat rågat med läckra, dilldoftande kräftor och säkert »de drycker dessa djur kräva« — diskuterade Assar Gabrielsson och Gunnar Larsson sig samman om en svensk satsning på den nya fordonsindustrin. Assar Gabrielsson hade arbetat som försäljningschef för SKF och i den egenskapen besökt många bilfabriker i Europa. Hans affärsidé var att tillverka bilar och lastbilar som var lämpade för Sveriges usla vägar. Att jobba i en nisch med robusta fordon som inte tillverkades någon annanstans. Med större säkerhet både för människor och gods.

Klockan tio den 14 april 1927 hade visionerna från kräftsupén blivit verkliga och den första serietillverkade Volvon rullade ut från Nordiska Kullagerfabrikens eller »Nordkulans« nerlagda gamla verkstäder i Lundbyområdet. Inledningsvis var Volvo dotterbolag till SKF. För 75 år sedan kunde också den första lastbilen lämna ritbordet för att under sen höst komma i produktion. I februari 1928 hämtade värmlänningen Johan W Sjöberg den timmerbil, som var den först monterade av en tvåårig serie på 497 lastvagnar. Lastvagnen bar det »klingande« namnet Typ 1 och hade en vek motor på blott 28 hästar. Ändå blev den från början en succé bland kunderna.

75 år har gått sedan starten. Ett långt människoliv eller flera generationers öden. Men under 10 000 år innan dess har människor levt och verkat på vår ö och i en värld med globala stormar är det viktigt med fasta och djupa historiska rötter, för att vi inte plötsligt ska slitas upp från sekellång trygghet och famla runt i ovisshet. Vet vi varifrån vi kommer — vet vi också bättre var vi är. Vi känner vår identitet och kan enklare gå framåt!

*»När det förflutna inte längre belyser framtiden vandrar själen i mörker«
Alexis de Tocqueville*

Denna bok är ett försök att ge en bild av Hisingens historiska vardag och dramatik. Min ambition har inte varit ett finstilt vetenskapligt arbete utan jag har arbetat med enkla och kraftiga penndrag som förhoppningsvis går lätt att följa.

Men varför har ingen skrivit om hela öns historia? Det finns många och digra böcker om Göteborg. Liksom statyer av stadens »stora män«. Men om Hisingen ingenting enhetligt. Ja, svaret är nog givet. Här har man brukat jorden, fiskat, krigat, byggt fartyg och bilar. Här har människorna arbetat och slitit. Vare sig de rensat och saltat sill, gått bakom plogen, ammat barn och skött sina gamla, stått vid ritbord, skött fakturor eller monterat bilar. Då skrivs inte så mycket böcker och då reser man inte så många statyer. Det gör man där det finns kungamakt och ärkebiskop eller åtminstone länsresidens, biskopssäten och universitet! Den legendariske chefredaktören för Handelstidningen S A Hedlund har visserligen lämnat »fotavtryck« runt Slätta damm. Men inte så djupa. Där låg bara hans sommarboende. På Ellesbos herrgård och i Holms säteri bodde kommandanterna för Bohus och Älvsborgs fästningar. Kommandanter skriver heller inte så många böcker...

Lerjorden färgas röd av blod

Visserligen är Hisingen en ö omfluten av vatten, men dess öbor har aldrig varit avskurna från omgivningens häftiga, tvära kast och utbrott. Dess marker har tvärtom ofta varit stormcentrum för omgivningens alla härfärder. Här har luften plågats av krigslarm. Människor har slitits sönder av kanoneld och lerjordarna färgats röda av blod. Hisingen har varit omringat av fästningar och kastell. Hanhals i Kungsbackafjorden, Carlstens fästning i Marstrand, Nyklaborg på Ragnhildsholmen, Bohus, Lödösehus, Gullbergs hus och senare skans, Skansen Kronan, Lindholmens slott, Nya och gamla Älvsborg och till sist fästningsstaden Göteborg.

Ändå gitter Nationalencyklopedins över tjugotalet tegeltunga och massiva uppslagsverk bara ägna sex futtiga och intetsägande spaltcentimetrar åt ön:

»Hisingen som länge har varit en jordbruksbygd började industrialiseras under 1800-talet... «

Men, här finns en egen tydlig historia! I våra dagar har Göteborg tagit för sig rejält och Nordre Älv har blivit stadsgräns åt norr. Styvmoderns historia suddar ut, utplånar styvbarnets! Hisingsmålet är i dag blott ett minne. Många kanske inte vet eller tänker på att det är först under det senaste århundradet som hisingsborna har blivit göteborgare. Med först Lundby 1906 och sist Tuve, men inte förrän 1967.

Så sent som i början på 1960-talet spjånade Torslanda, Björlanda, Tuve och Säve emot en införlivning med Göteborg och yrkade hos Kammarkollegium på att få bilda Hisings kommun! Ja, under tidigt 1300-tal försökte till och med hertig Erik Magnusson sig på att bygga upp en ren västsvensk statsbildning. Med Lödöse som »huvudstad« och Varbergs fästning och Nyklaborg på norra Hisingen, Ragnhilds-holmen, som väpnade stödjepunkter. Några svärdshugg mer och ett par lansstötter till, under den berömda brödrafejden Håtunalek, kunde ha betytt att kartorna ritats om!

En rolig utveckling är att till och med Kal och Ada, detta urgöteborgska par, kom från Hisingen och alltså egentligen inte var göteborgare... Kal, vars hela namn var Karl Alfred Olsson, föddes den 1 maj 1885 i Lundby. Alltså hela 21 år innan socknen införlivades med Göteborg. Hans bästa vän hette Gustav Lindström och han hade en grann syster som hette Ada. Kal blev förälskad i henne. De gifte sig och fick två barn. På fritiden satte Kal och Gustav upp slagfärdiga, roliga revyer för föreningen »Kvillebäckens stjärna«. Här på deras scen föddes det nu så välkända »göteborgska« paret.

Denna lilla skrift är ett försök att teckna en del enkla bilder av Hisingens långa historia. Med tonvikten på forntid och medeltid. Stenebygårdens marker i Björlanda ges lite extra uppmärksamhet, då de i dag är grunden för Volvo Lastvagnars produktionsanläggningar. Boken är också en kärleksförklaring till en ö och dess människor.

Både till alla dem som verkar här i dag men också till alla dem som levt här under tusentals år. De avsnitt i boken som är kursiverade och inte är citat är fiktiva, ett sätt att måla upp en bild av hur det mycket väl kan ha gått till. Vi har inga som har berättat eller kan berätta om vad som verkligen har skett. Inga minnen berättade med ord. Att glädjas med och umgås med vår historia måste därför betyda att ibland låta fantasin leka.

»Friska klunkar« från många källor

En mängd med arkeologiska rapporter, artiklar och uppsatser har hjälpt mig att få en inblick i vår förhistoria. Inte minst har jag haft stor glädje av den genomgripande boken »Fångstfolk för 8 000 år sedan«, liksom av »Borgar från forntid och medeltid i Västsverige«. I pionjären Gunnar Brusewitz bok om Elfsyssel från 1863 finns många rara stycken. Elfsyssel var det gamla namnet på södra Bohuslän. Folke Erikssons breda bok om Lundby har varit till stor hjälp liksom Kristina Bengtssons poetiska artiklar om människornas liv kring Nordre älv.

Bengt Ellings noggranna skrift om Säve, Rödbo och Kärra har gett mycken fakta. Peter Englunds många verk formligen vräker ut goda idéer liksom Maja Hagermans »Spåren av kungens män«. Jag har öst från alla dessa källor och tackar för de många »friska klunkar« som jag fått mig till livs. Ibland har jag fått luta mig mot något av alla våra stadiga standardverk. Framförallt Sten Carlssons och Jerker Rosns digra band om Svensk historia och Herbert Heatons »Economic history of Europe«. Ett speciellt tack också till Stina Andersson och Ulf Ragnesten vid Göteborgs Stadsmuseum som under arbetets gång svarat på så många frågor, läst materialet om forntiden och kommit med kloka synpunkter. För Hisingen är Stina också arkeologins nestor. Hennes uppsatser och forskningsrapporter har gett mig mängden kunskap och kloka synpunkter.

Till sist. Ett tack till alla vänner och arbetskamrater som med sin nyfikenhet på vår historia inspirerat mig till dessa rader. Ett tack också till Volvo Lastvagnars ledningsgrupp för Produktion Göteborg som gett mig nödvändigt utrymme för detta arbete. Min hustru Karin får en mycket öm kram då hon både stått ut, lyssnat och bidragit med förbättringar, när mina tankar under så lång tid har uppslukats, levt och umgåtts med jägare, bönder och soldater från helt andra århundraden än vårt.

Avslutningsvis vill jag också understryka att historieskrivning alltid rymmer olika värderingar och tolkningar. Här är det självfallet så att i sista hand kan dessa värderingar bara vara mina.

Mammutjägare och fångstfolk

Länge, länge kände vi inte till att Sverige en gång varit helt täckt av is. De enorma flyttblock, som inlandsisen här och där skrubbat av på bergsryggarna, förklarades med att ursinniga jättar skulle ha vräkt de stora stenarna mot de ringande kyrkklockor som de hatade så mycket...

Det var först under 1800-talets mitt som geologerna fick insikt om inlandsisens betydelse och inte förrän 1900-talet var inne, kom denna så sensationella nyhet med i den för de breda lagren av människor så viktiga »Läsebok för folkskolan«.

Men i dag vet vi att våra landsdelar, under tre kanske fyra gånger, har pressats ner, malts och eroderats av enorma och obändiga ismassor. Bergarterna i Sverige har en imponerande ålder på mellan en och en och en halv miljard år. Gnejser och graniter i den gotiska bergskedjan som under den kambriska tiden för omkring 600 000 000 år sedan vittrats ner kraftigt. Vår berggrund är i dag därför dess rotpartier. Göteborgsområdet genomkorsas också av sina djupa sprickdalar, där Göta älvdalen är den som dominerar området.

Namnet Hising har använts sedan 1200-talet och är avlett från ordstammen his med grundbetydelsen »klyva, skära av, skilja sig« och anses enligt uppslagsboken betyda »den avskilda ön«. Ser man på de branta klipporna vid Angeredbron, där segelflygarna ofta glider fram på uppvindarna, ser det också ut som om Hisingen klyvts med ett kraftigt hugg av en jätteyx. Står man inför ett sådant stup hisnar man också! Men eftersom vår ö under 1200-talet var kluven i två delar genom en smal fjord genom Kvilledalen, kan namnet lika gärna ha haft innebörden »den kluvna ön«.

Den första kraftiga nedisningen kom för 500 000 till 700 000 år sedan. Det senaste våldsamma isande famntagat kom drygt 80 000 år före nutid och började med att genomsnittstemperaturen sjönk tre grader. Till sist kom upp till 3 000 meter höga ismassiv att vältra sig ner ända från Nordpolen till Alperna och den tyskfranska gränsen.

Fanns det då mänskligt liv här uppe före istiden? Ja, säkerligen! På många ställen i Norden har man hittat benrester efter mammut. I Dösebacka norr om Kungälv har man i gruset hittat ben från både mammut och myskoxe. Fanns där mammut så fanns där säkerligen också i deras spår mammutjägare! Något som vi vet från fynd längre söderut i den isfria delen av Europa. På våra breddgrader har isen obönhörligen avlägsnat alla mänskliga spår och bara

lämnat efter sig slipade rundhällar, flyttblock, leror och moräner. Men dessa jägare var neanderthalare. Den moderna människans närmaste släkting. Neanderthalarna hade medvetenhet, fysik, verktyg och vapen anpassade till storviltjakt på vinsent (europeisk bison), mammut och vildhäst.

Historiskt drama

Det stora och förtvivlade historiska dramat kom för omkring 50 000 år sedan, när dessa förmänniskor av isen tvingades följa sina fångstjur ner mot sydligare nejder och där mötte de första människorna av arten Homo Sapiens. Alltså våra egna förfäder och förmödrar. De moderna människorna hade en bättre social organisation, bättre språk och lagarbete, större förmåga till förändring. De hade också en förmåga att med ny stenteknik arbeta med korta och långa avslag och fick på så sätt mycket skarpa eggar på sina knivar, harpuner, pil- och spjutspetsar. Neanderthalarna gick under i mötet med sina nya konkurrenter. I stället kom människan snabbt att sprida sig ut över världen.

Människan! Denna förunderliga varelse som först kan springa tre kilometer, sedan simma 1 000 meter för att därpå klättra upp i ett träd. Människan. Hon som kan äta både fläskkött, apelsiner, rötter, ostron och valkött. Hon som kan överleva i sibirisk kyla, i Sahara eller i en tiomiljoners storstad!

De kom med sydvästvinden

De kolossala och så tunga ismassorna hade pressat ner jordskorpan

minst 90 meter. När isen drog sig tillbaka från vår landsända för ungefär 13 000 år sedan stod havet därför högt, högt över dagens strandlinje. Hisingen var havsbotten så när som på några kobbar och skär. Exempelvis Burshällsbergets topp på 106 meter över havet. Hela Nordre- och Göta älvs nedre lopp var en enda stor havsfjord. På samma sätt var både Sävån och Mölndalsån fjordar.

I detta Västerhav levde storsälen, grönlandssälen, arktiska valar och sjöfåglar. I Rambergstaden har man hittat en bit av käken från en isbjörn. På fastlandet blåste isande vindar och de första renflokkarna sökte sig fram i ett kargt fjäll- eller tundralandskap. Gräs, lavar, ljung, kråkris, gråbo, havtorn och snår av vide och sälg bredde ut sig. En och annan småtall följde efter. Vackra vita fjällsippor i kanterna vid isälvarnas smältvatten. Små fjällbjörkar började bita sig fast i morängruset. Sommartid följde ren, uroxer, myskoxer och vinsent inlandsisens reträtt mot norr.

Här i sundet mellan Store Udd och Björlanda Kile är Osbäckens nuvarande mynning. Under fångststenåldern var här då en havsfjord in mot den skärgård som då var Hisingen.

En vårmorgon för kanske 9 000 år sedan paddlar våra första människor, i lätta skinnkanoter, in mot den karga och splittrade skärgård, som var den tidens Hisingen. Kanske kom de med en förlig sydvästvind efter jakt och fiske nere i den väldiga havsfjord, som var Viskans mynning. Efter några veckors strandhugg i den överld, som var det nuvarande Västra Frölunda paddlar de in bland Hisingens många skär och vikar.

Östersjön var då en insjö. Skåne hade fasta landförbindelser med både Danmark och Tyskland. De brittiska öarna hängde samman med kontinenten. De första människorna som tar törn mot våra klippor kan mycket väl ha följt kusten ända från det som är dagens England. Kanske går dessa jägare och fiskare in i den skyddade vik, vår nuvarande Osbäcken, som då sträcker sig mot Östergärdes industriområde och in över marken där Volvo Lastvagnars produktionsanläggningar ligger i dag.

Väl i land blir det liv och rörelse. Skinn och störor till tälten bärs till en läplats väster

om Kättilsröd (dagens 4 H-gård). Där finns inte bara lä utan också färskvatten och en hel del risiga buskage av björk och tall som kan användas till ved. Men också gott om drivved söderifrån. Rökt renkött som rullats in i hudar hämtas upp och lagras under stenar så att det inte ska slitas sönder och ätas upp av all skrånande och snyltande sjöfågel. Renköttet har hämtats från småländska höglandet där stammens tiotal ynglingar och män, tillsammans med sina jakthundar — av spetsras — hade lyckats driva ner en liten flock ren i en brant ravin. Där dödade de sedan renarna, många svårt skadade, med tunga spjut, stenslungor, klubbor och knivar. Efter slakten, styckning med flintknivarna och hundarnas frossande på innanmätet hade de burit ner bytet till Viskans strand, där barn, kvinnor och några gamlingar rastat i ett provisoriskt läger. Köttet hade de sedan rökt på den ö som är dagens Näset.

Barnen skickas ut bland klipporna för att från håligheter och små uttorkade dammar skrapa ihop det havssalt som finns. Samtidigt samlar de in och bär med sig sjöfågelägg, tångkrabbor och en massa blåmusslor till lägerplatsen. Kvinnorna reser tälten och tillsammans med storfamiljens äldre kvinnor förankrar de skinndukarna med sand, grus och sten. Några av familjens äldre män rullar fram sten och bygger två rejäla eldstäder. Andra samlar ihop och buntar ris till ved. Stammens män drar upp kanoterna från vågor och tidvatten. Bär upp sovfällar, verktyg och vapen till tälten. Tar så sina ljuster, vadar försiktigt ut i den långgrunda viken och spetsar snabbt en del granna laxar. Laxen är nu i stora mängder på väg, upp i älvfjorden mot fastlandets mindre vattendrag. Här vid stränderna står den och äter sandmask.

Den långa ljusa vårkvällen lagar man mat, äter och vilar. Barn och hundar stöjar runt. Elden sprakar och värmer. På glödbäddarna grillas laxen. En skinsäck fylls med lite saltvatten, laxbitar, krabbor, musslor och bladtång och läggs på några heta stenar som lirkats ut ur elden. Den »mustiga havsgrytan« får sjuda en stund innan den äts. Äggen suger man i sig råa.

Fångstfolket stannar över sommaren i sitt läger. Om dagarna ljustrar man lax. Fiskar torsk och långa. Rensar och fläker fisken. Med de torra vårvindarna torkas den sen snabbt på det ris som man brett ut på hällarna. Hundarna får vakta klippfisken mot sjöfågeln. Ibland lyckas man också stänga in och med harpuner döda vuxna sälar i någon vik. Köttet tas tillvara. Hudarna bereds till kläder och skor. De skrapas med flintknivar och garvas mjuka med sälfett och rök från eldarna. Förmodligen också med urin. En del av skinnen används till att förbättra kanoternas bärighet.

Höstkylan börjar bita och de nordliga vindarna från den is, som ligger kvar i Mellansverige och norrut, friskar i. Med kanoterna fullastade med skinn, torkad fisk och rökt kött, paddlar de första människorna ner mot dagens Danmark.

Kanske de eller någon annan grupp återvänder nästa år. Kanske det dröjer en eller flera generationer. Men under de kommande 2 000 till 3 000 åren kommer många grupper av jägare och fiskare att dyka upp i Västsveriges skärgård. Mer eller mindre regelbundet. En del fortsätter till Oslofjordens gamla vulkanområde och därifrån norrut. Klimatet blir hela tiden mildare om än med flera bakslag. Landskapsbilden förändras och över den forna fjällnaturen breder det ut sig en tät skog med björk, asp och sälg. Vi vet inte hur många dessa jägare och fiskare var. 200, kanske fler. Det vi vet är att förutsättningarna för mer stadigvarande bosättningar förbättras.

Nyckelord för Hisingens historia

- ▶ Inlandsisen har bokstavligen präglat vår region.
- ▶ Fjorden som blir flodmynning och de bågge flodarmarna skapar på många sätt ypperliga förutsättningar för mänskligt boende och kultur. Under en tid när det vare

sig fanns hjul, hästar eller vägar färdades människan oerhört enklare över vattnet än över land. Att ta sig längre in över landbacken betydde att tränga sig igenom oerhört täta skogar med sitt svårforcerade virrvarr av nedfallna gamla träd, eländiga moräner; sumpiga mossar och svarta kärr. Där hotade också rovdjur som varg och björn och kanske en fientlig stam.

- ▶ De mycket goda transportererna vid älven innebar en kraftfull kroppspulsålder för en bred mänsklig aktivitet. Möjligheterna till goda transporter kommer att prägla alla tusentals år av mänsklig historia. Från forntidens skinnkanoter över långskeppen och knarrarna på vikingatiden, Ostindiefararna och sedan 1900-talets stora varvsbyggen, till våra dagars »Lastvagnsrike« och personvagnsproduktion. I äldre tid före boktryckarkonst, elektrisk telegraf, telefoni eller dagens elektroniska post betydde handeln att det inte bara var människor, varor och gods som färdades. En handelsplats var också en mötesplats och där bytte man idéer och kunskap. Med båtarna och senare skeppen färdades också idéerna!
- ▶ Ett stort och rikligt utbud av föda. En älvmyrning betyder mycket goda förutsättningar för produktion av biomassa. Därmed för liv av allt slag. Hit transporteras massor med både organiskt och oorganiskt material. Rikligt med syre tillsätts älven både från havet och älven. I mötet mellan sött och salt vatten ökar också temperaturen två till tre grader, vilket kraftigt gynnar bioproduktionen.
- ▶ Ett våldsamt och brutalt gränsland. Under många århundraden trampas Hisingens marker av krigare och soldater i förödande fejder och krig.

Femtusen år av medelhavsklimat

För omkring 7 000 år sedan var klimatet och landskapet annorlunda än nu. Här rådde vad vi skulle kalla ett härligt och frodigt medelhavsklimat. Genomsnittligt två till fyra grader varmare än i dag. I de grunda havsvikarna spatserade pelikaner och i kärren kunde det kravla träskköldpaddor! Hade vi haft denna vädertyp i dag då hade varje charterresa styrt sin kos hit! Hisingen hade varit Europas Alicante.

Tidigare hade kustlinjerna ändrats lite fram och tillbaka beroende av förhållandet mellan landhöjning och isens nersmältning. Nu reser sig oavbrutet mer och mer land över havsytan. Allt fler möjligheter skapas för mänskligt liv. Yppiga och täta ädellövskogar med ek, alm, lind och ask breder ut sig under tidig vår täckta med mattor av blommor. Stora hasselbestånd och klungor med hagtorn. Björk och tall i de magrare utmarkerna. Hägg och rönn. Björnbär, hallon och slån klättrar i strandskrevorna. Inåt land hittar man blåbär och lingon vid vindfällan eller där skogsbränder dragit fram. En liten aning av hur ädellövskogen kunde se ut kan man i dag få genom ett besök i den lilla del av Rya skog, nere vid Älvsborgsbrons västra fästen på Hisingssidan som fortfarande är naturreservat.

Här var härliga förutsättningar för djur av alla de slag. Björn, varg och lo levde i vildmarkerna, men glest i kustbandet. De hade sina revir inåt fastlandet. Klövviltet hade däremot ideala förhållanden — i synnerhet när rovdjuren höll sig borta. Mindre med älg men stora stammar av kronhjort, rådjur och vildsvin. Som under så många andra kulturskeden i vår historia var det oftast grissteken som fick gommarna att smacka nöjt. Grisköttet har i årtusenden varit vår »nationalrätt«. Tänk bara på vikingarnas grisen Särimmer som i Odens Valhall återföddes varje kväll och då avnjöts med massor av skummande mjöd. Eller vår egen julskinka!

Vildsvinen var större än de är i dag och hade massor av ekollon och hasselnötter att äta. Populärt brukar man säga att finns det två grisar på våren då kan man fälla tre på hösten utan att skatta beståndet. En avkastning på 200 till 300 kilo kött per kvadratkilometer och år var fullt möjlig. Mindre däggdjur som bäver, utter och räv jagades. De gav fina pälskinn. Men

framförallt utterns kött ansågs då som nu vara en delikatess. Haren hade ännu inte dykt upp men fågeljakt och vårnas ägginsamling gav viktiga komplement i födan.

I havet fanns den värdefulla gråsälen. Knubbsälen vandrade in efterhand. Gråsälen kunde väga 200 till 300 kilo och gav både kött, späck och präktiga skinn. Som i all atlantisk jakt var klubbningen av kutar om hösten mycket värdefull. I havet fanns mängder med fisk.

Här var inte dagens döda bottnar utan ett syrerrikt, sprudlande och levande vatten. Rikt med torsk, långa, gråsej och plattfisk. Sill i mängder. Ett överflöd av blåmusslor och skaldjur kunde också skördas.

Rådjurssadel inbakad i svamp

Självklart betydde detta också härliga förutsättningar för människan! Här kunde hon få sig ett skrovmål på kokt svinkött och lite sälspäck eller varför inte en festmåltid med gräslökskokta blåmusslor som en liten entrérett, grillad rådjurssadel inbakad i svamp som huvudrätt och skogsbär som dessert!

Ett bra belägg för den då rikliga tillgången på mat är de tre gravfält med sammanlagt 65 gravar från skånska Skateholm som har grävts ut. Gravarna är 7 000 år gamla och visar på en medellängd på 167 centimeter för männen och 155 centimeter för kvinnorna. Jämför vi detta med människor under yngre stenåldern (då jordbruket fått större betydelse) var de senare faktiskt kortare. Även under 1800-talet var medellängden kortare än hos de människor som levde i Skateholm för 7 000 år sedan!

Klimatet gav nu möjlighet för mer stadigvarande bosättningar. Fångstfolken behövde inte paddla söderut när vintern kom. De bytte säkert sina lägerplatser alltefter årstid och de olika förutsättningarna för jakt, fiske och insamling. Det troliga är att de egna hemmavattnen och hemmamarkerna kunde vara Frölundas och Sandarnas skärgårdar upp till Hisingens, Ytterbys och älvmyningens lika gynnsamma övärldar.

En viss odling började ske. Inte ett jordbruk i vår mening, men så att man »hjälppte« fram naturlig växtlighet. Genom pollenanalyser vet vi exempelvis att hasseln frodades under dessa år. Genom arkeologernas utgrävningar vet vi också att hasselnötterna var ett omtyckt födoämne. Dessutom mycket nyttigt och lätt att lagra över vintern. Biologerna räknar med att ett markområde stort som Hisingen kunde ge en avkastning på många, många hundra ton nötter om året. Samtidigt blommar hasseln dåligt och ger en mindre mängd nötter om den inte får massor med ljus. Då var det säkert den naturligaste sak i världen att börja »odla« genom att röja undan sly och växande träd runt hasselbuskarna.

Så uppfanns stenåldern

Stenåldern »uppfanns« på 1830-talet av dansken Christian Thomsen. Han delade upp forntiden i stenålder, bronsålder och järnålder. Ett sätt att skapa reda och en överblickbar tidsordning när man daterar arkeologiskt fyndmaterial. Nog så bra. Men det betyder inte att exempelvis bronsålderns verktyg och vapen alltid var i brons. Nej. Den metallen var importerad och dyr. Det var fortfarande flintan eller stenen som användes mest. Ett litet stycke norr om Lastvagnars slutmontering i Björlanda/Tuve finns en troligtvis 2 500 år gammal stensättning på 30 gånger 70 meter. Kanske en gammal kultplats? I tiden betyder detta i gränzonen mellan brons- och järnålder. Vid utgrävningen 1975 — i samband med Volvos ankomst togs här fram omkring 20 000 bitar av flinta (!) Men inga fynd av brons eller järn! Om vi bortser från hur praktiskt det är med en indelning av olika tidevarv skulle vi mycket väl kunna kalla hela forntiden för träålder. Detta eftersom trä säkerligen var det material som användes mest flitigt. Skinn, ben, senor, horn och växtmaterial av alla de slag utnyttjades i skiftande verksamheter.

Arkeologer brukar tala om en äldre och en yngre stenålder. Ibland härskar föreställningar om att dessa stenåldersmänniskor mer skulle vara släkt med neanderthalarna än med oss. Vilda sällar med stripigt hår och med lite skintrisor runt kropparna. Där mannen grymtande drar omkring och släpar sin kvinna i håret. Ingen bild kan vara mer felaktig. Dessa människor bar på nära nog identiska gener med de vi har. Samma intelligens, skaparkraft och rörlighet. Skillnaderna finns när det gäller de olika tidernas förutsättningar. Trohet; synd och skuld; rätt och fel; ära och feighet; orätt och rättvist, barndom och ålderdom är begrepp som genom åren haft olika innebörd. Vårt århundrade är exempelvis det första där människan betraktat barndomen bara som en tid av lek och utbildning. Bästa sättet att förstå olika epokers och kulturers skiftande synsätt på livet är att titta närmare på vårt tidsbegrepp. Skillnaden mellan vår tidsuppfattning och tidigare generationers är avgrundsdeep och så grundläggande för att förstå historiska skiften att den kräver en lite längre utveckling.

En dagsresa på »tre ljus«

I slutet av 800-talet kom Alfred den store av England på ett bra sätt att mäta tiden mellan sina olika domäner. På sina resor runt om i riket tog han med sig vaxljus i vagnen och lät tända det ena efter det andra. Från en kungsgård till en annan kanske det tog tre ljus att färdas. Var det leriga vägar fick man räkna med fyra ljus. För själva avståndet var aldrig intressant i kilometer och meter — det Alfred ville veta och antecknade var om en resa skulle ta en halv dag eller två...

På samma sätt som synd och skuld aldrig varit samma sak under olika tidevarv finns »Tiden« som vi uppfattar den naturligtvis inte i sig. Redan 1500 f Kr delade egyptierna in dag och natt i tolv timmar vardera. En ordning där timmarna fick olika längd beroende av hur långa dagar respektive nätter det var under de olika årstiderna. Det här sättet att räkna timmar blev bestående ända in i medeltiden.

Men under 1300-talet uppfanns den mekaniska klockan och munkarna kunde nu hålla bättre ordning på sina böner. Det räckte inte heller med bara morgonbön, middagsbön och aftonbön. Här skulle bedjas varje timma! Det mekaniska uret tvingade fram en standardisering av timman eftersom uppfinningen inte kunde hålla ordning på solens gång. Pendylklockor börjar att användas under 1700-talet. Med dem kom också minut- och sekundvisare. Under 1700- och 1800-talen sprider sig bruket av fickklockor. Första världskriget kom med armbandsuren. Så här skriver historikern Peter Englund i sin inspirerande essäsamling »Förflutenhetens landskap«:

»Sedan kom så skyttegravarna, gasen, gytjtjan och allt det där. Fickuret är gjort för en herre i upprätt position, en fabrikör och gentleman som drar fram sin skinande rova med en snygg svepande gest. Men när en man hukar i en lerig löpgrav eller krälar runt på botten av en krevadgrop är ett dylikt ur mycket opraktiskt, då det kräver att ens ena hand är fri.. «

Samtidigt krävde kriget samordning mellan exempelvis artilleri och infanteri. Englund fortsätter:

»Den krypande stormelden. Tanken var att infanteriet skulle gå fram med en noga kalkylerad hastighet av runt 25 meter i minuten, alltmedan artilleriets eld i i samma takt sakta kröp framför dem som en gardin av dånande stålflisor och rök. Här gör alltså armbandsuret sin stora debut.«

Med tågen och telegrafan samordnades klockorna nationellt och internationellt. När exempelvis Västra stambanan mellan Göteborg och Stockholm invigdes 1862 löste man först den 24 minuters tidsskillnad som fanns mellan städerna genom att införa Göteborgstid som tågtid. Att Göteborg fick förmånen att så att säga för första gången i historien ställa klockan, måste ha bottnat i kopplingen mellan järnvägen och vår stora handel ut över haven. Under några år fick

en del järnvägsstationer i Sverige till och med klockor med två olikfärgade minutvisare för lokal ortstid respektive »tågtid«. Först 1879 infördes en gemensam svensk standardtid.

Med industrialismen erövrade sekunderna på allvar vårt tänkande och med tidsstudiemannen och hans stoppur kom beräkningar på arbetsmoment ända ner till tusendelar av en sekund.

En zappande stenåldershjärna

I dag har vi fått en elektronisk och digital revolution där vi kan lämna in våra armbandsur till industrimuseet. Rätt tid lyser emot oss från mobilen, bildskärmen, mikrougnen, kaffe-bryggaren och bilens instrumentpanel. Armbandsuret har helt enkelt blivit en onödig börda. I dag är det inte bara väckar- eller den vanliga äggklockan som kräver vår uppmärksamhet. Alltmedan sekunderna blinkar fram ska vi också kolla våra nummerupplysare, senaste e-mailen, sms-meddelandet och så hinna wappa och chatta. Däremellan zappar vi lite framför TV:n och kollar våra käraste bokmärken på Internet. Lite då och då måste vi också läsa av vår elektroniska pilotalmanacka. Kanske med lite snabbmat i ena näven.

Mycket av tidigare långsiktig planläggning kastas överbord och vi får en kortsiktig, mer tillfällig planering där mobilen lotsar fram oss till nya möten och beslut. En genomtänkt logistik ersätts med telefonsamtal.

»Det ringer, det ringer. Säg, vem kan det vara?«, hette det i en slagdänga på 1950-talet. I dag, bara 30 år (!) efter det första mobilsamtalet i världshistorien, har »nallarna« spridits över världen som väldiga gräshoppsvärmar och det ringer oavbrutet och överallt. Vi karga, inbundna och tystlåtna svenskar har ersatt vår tystnad genom att ständigt ringa till varandra.

Frågan är hur våra hjärnor och kroppar, som utvecklats för att klara ett stenåldersliv, kommer att klara detta? Var finns möjlighet för begrundan, ro och reflektion? Inte är det märkligt att stress är vår svåraste folksjukdom! De barn som växer upp i dag och som kommer att leva ett helt liv med ett intensivt och explosivt elektroniskt bombardemang — hur kommer deras psyken att vara i femtioårsåldern? För att visa hur eldfängt och rasande tempot i utvecklingen är ska jag berätta om en tankeväckande händelse för några år sedan.

På min PC hade jag skrivit ett manus till en föreläsning. Men printern fallerade och som stöd under ett föredrag duger det inte att ha bara en diskett i handen. Alltså tog jag bilen och gav mig av till en granne för att få hjälp. Hans gamla mamma var ensam hemma och på min fråga om sonen hade en printer svarade hon att hon inte kände till det. Har han en PC, frågade jag då. En PC, svarade hon undrande. PC? Nä, vi har inte PC, men vi har WC, svarade hon stolt. I hennes slitsamma och långa liv har järnspisen, toaletten och tvättmaskinen varit de stora revolutionerna. Hon slipper oroa sig när uppblåsta elektroniska jättar som WordCom (www.wordcom.com) spricker...

Om vi nu kunde sträcka ut oss på rygg i någon solig ekbacke, på en av Hisingens öar under värmetiden, och där språka med en stenåldersmänniska, skulle vi aldrig, om vi så höll på i dagar och veckor, kunna förklara vad en kompbank är för någonting. För att inte tala om övertid eller semester. Inte heller skulle vi vinna någon förståelse för varför man varje dag ska börja arbeta 06.42 och att periodindelningen är på sex minuter. Lika lite skulle hon förstå vår totala bodelning mellan arbete och fritid. Hon skulle bara uppgivet ruska på huvudet och undra om vårt förnuft flugit sin kos. Däremot kunde hon tala om exakt när i gryningen som kronhjorten brukar ta sig över vår ekbacke! Hon kunde säga att vi kan träffas igen när solen gått ner eller första dagen efter nästa fullmåne. Om hennes stam kommer överens med en annan om ett äktenskap kan de göra upp om att träffas vid älven till våren, när björkarna fått sina första små, ljusgröna »musöron«.

De allra flesta av vår tids människor lider inte bara av stress utan också av kronisk sömnbrist. I många vanliga hem ringer klockan vid fem om morgnarna. Med resor och lite ärenden

kanske man inte är hemma igen förrän vid femtiden på eftermiddagen! Mängder med bestyr, elektriskt ljus, TV och PC-skärmar innebär ofta ett sent sänggående. Vi har alltid »ont om tid«.

Hunger och svält aldrig »vardagsmat«

Stenåldersmänniskan sov däremot mycket längre. Framförallt under höst- och vintertid. Unnade sig lek, rast och ro. Kanske flitigt med älskog i den blomdoftande vackra ekbacken? Med det medelhavsklimat som rådde och med det överflöd av mat som fanns behövde hon vanligtvis inte »arbeta« mer än tre, fyra timmar om dagen. Beräkningar som gjorts visar att kaloribehovet i veckan, för en grupp av 25 människor, är 380 000 kilokalorier. Översätter vi detta till vad vi äter betyder detta en vuxen älg eller hundra grova torskar. Under stenåldern tror man att det levde mycket få människor i vårt område och med de ypperliga förutsättningar för fångst, fiske och insamling som fanns var hunger och svält så att säga inte vardagsmat. Människan hade tid med söderhavslättja.

Arkeologernas utgrävningar visar också tydligt att boplatserna följde den tidens strandlinjer. I Lundby och utmed det sund från Torslandas Tumlehed till Björlanda Kile, ofta kallat Bronsåldersundet, har det funnits en rad boplatser. I de höglänta delarna av vårt område, norrut vid Holm och i Tuve vid Kvillesundets stränder åt väst, där trivdes stenåldersfolket. Norum betyder för övrigt trångt sund. Närheten till havet betydde snabba förflyttningar. Men också möjligheter att mer eller mindre när som helst ta upp fisk och skaldjur. När viltet tröt fanns det alltid fisk. Med de små befolkningstal som gällde och med den tidens friska, syrerika havsbotten kunde kustbandet aldrig bli utfiskat. Vid utgrävningar har man hittat fiskben som visar att de kunde få torsk och långa på upp till en meters längd. Fiskkrokarna gjordes av ben eller horn. Till rev tog man djursenor.

Organiskt material som trä, skinn och växtmaterial förmultnar snabbt i naturen. Framförallt i det kalkfattiga och därmed sura Västsverige är nästan alla sådana historiska spår borta. Men vid Karelska näset i Finland har man funnit ett 10 000 år gammalt nät av videbast (bast är det fibermaterial som finns mellan bark och stam), 18 barkflöten och 31 sänkstenar! En urhuggen ekstockskanot hade förolyckats och gått till botten och det organiska materialet har bevarats. Indicierna talar alltså för att ett viss djuphavsfiske även förekom i våra trakter. Vintertid var det ibland möjligt med pimpel- eller backfiske från isarna.

Nej. Stenåldersfolken hade inte vår tidsuppfattning och de kunde ingenting om data eller telefoni. Sin begåvning och händighet använde de till att förbättra och förenkla verktyg, vapen, jaktredskap, insamling, kläder, skodon, bostäder, båtar och matlagning. De kunde göra starka rep av lindens bastfibrer. Starka pilbågar av alm, med surrad eller limmad rådjurshud. De kunde slå ut nära nog rakbladsvassa pilspetsar av flinta, som de fäste i pilarna med senor och/eller harts eller fiskbenslim. De lärde sig att slipa sten med sand och vatten, liksom att använda drillborr av ben.

De byggde sina bostäder på dränerad mark, i söderläge och i lä från de hårda västanvindarna. De garvade sina hudar med ekollon och fick fram de finaste skinn. De visste allt om årstider och väderlek och hur detta påverkade tillgången på föda. De visste vilka svampar som var välsmakande och att de kunde torkas för lagring, vilka växter och rötter som var ätliga och var de fanns. De drev inte jordbruk i vår mening. Men bland annat en 7 700 år gammal jordhacka av älghorn, funnen sju mil nordväst om Oslo, visar på ett tidigt »naturbruk«. På hackans yta fanns det pollen från både gräs och strandråg! Gröt tillhör säkerligen en av människans tidigare kostvanor.

Historiens mest jämlika samhällen

Fångstfolk, jägare och fiskare, betyder oftast jämlika samhällen. Slavar eller trälare är helt

enkelt inte praktiskt. Stammarna byter ofta boplats. Slavarna kan lätt fly och klara sig själva. Inte heller lagrar man särskilt mycket »varor«. Handeln blir därför mycket begränsad. Kanske bytte man skinn mot råämnen i flinta. Eller flinta och skinn mot en kvinna från en annan stam. Det går inte att ärva egendomar eller annan rikedom. Inte heller finns det en fast grupp av professionella krigare. Vid jakt spårar han som är bäst på att spåra. Han som slungar ett spjut hårdast och brukar träffa rätt går först mot bytet. Han som gillar en snara eller bygger en fångstgrop på bästa sätt, han får göra detta. Det finns en stor arbetsdelning mellan kvinnor och män, äldre, unga och barn. Kanske i övrigt en viss specialisering. Vid jakten, kulten eller flintslagning. Men i förhållande till alla senare samhällen saknas stora klasskillnader.

När det gäller värderingar och kult vet vi oerhört lite när det gäller fångstfolk och den äldre stenåldern. Gravfältet i skånska Skateholm visar att det fanns åtminstone tre olika gravskick. Den döde läggs på rygg eller placeras i sittande ställning. Kroppen kan också läggas på sidan med benen uppdragna mot kroppen. Männen har fått rödockra kring huvudet. Kvinnan vid höfterna. Någon kniv, yxa eller ett smycke kan läggas vid den döde, vilket antyder en uppfattning om ett liv efter detta. En kvinna hade vid midjan en mängd genomborrade djurtänder från sammanlagt 30 kronhjortar. Vid en del gravar fanns rester av trä — kanske från en kista eller en båt. En grav hade en stolpöverbyggnad som bränts innan den lades igen. Några män hade med sig sin jakthund i graven. I ett fall fanns en särskild hundgrav, som också beströts med rödockra. Gravfältet i Skateholm visar också att livet kunde vara grymt. Några män tycks ha dött i strid eftersom de gravlagts med pilspetsar kvar i kroppen.

Religionen och kulten gällde troligen naturfenomen, sol, måne och stjärnhimmel, jakt och fruktbarhet. Den som en svart natt plågas av en dånande och blixtrande åskstorm — utan att veta någonting om dess orsaker — känner säkert både rädsla och fruktan.

Jordbruksrevolution och stenkammargravar

Hårdbåge, som fått sitt namn efter genomslagskraften från sin hårt strängade pilbåge, vaknade frusen och mer stel i lederna än vanligt. Det såg ut att bli ännu en kall vinter med frostiga och bitiga nordanvindar. Hans hustru, drottning Hacka som hon kallades, hostade under skinnfällarna. Hon var sjuk. Febrig och luftrören fulla med slem. Hon drack mycket vatten men hade knappt någon matlust. Hela dagarna låg hon nerbäddad i den torra vassbädden, invirad i de två varma hjortfällarna. Den äldsta dottern höll ständigt liv i eldstaden. Men ändå skakade Hacka i frossa.

Hårdbåge förstod att detta var hennes sista vinter. Hon skulle gå till gudarna långt innan vårens värme bröt in. Hårdbåge var hövding över Svensby (som då låg vid stranden på den ö som utgjordes av våra dagars Backa, Kärra och Rödbo). Han var stark och uthållig. Lika kvick i lederna som i huvudet. Vid jaktfärder till fastlandet hade han dödat flera björnar med sitt tunga spjut. En gång hade främmande, kort-vuxna jägare med ett konstigt tal försökt röva med sig några av byns kvinnor. Hårdbåge hade då dödat några av de främmande med väl riktade pilar. Innan de hann fly sprang han också fram och krossade flera skallar med sin kraftiga och fruktansvärda stridsklubba huggen av en hård ekrot. Men han var också känd för beslutsamhet och hårdhet när det gällde sina egna fränder.

För 15 år sedan när inte ens fisken gick till och bygden började svälta hade han fattat det bittra beslutet att de gamla och orkeslösa skulle få somna in för gott. Men hustrun hade stridit emot. Hon drev igenom ett byte med en stam inåt landet. Säveborna lämnade över stora mängder ren och bra flinta och en hel del slagna skrapor, borrh, pil- och spjutspetsar. Dessutom gavs ett löfte om torkad fisk till sommaren. Man var också överens om att en ung stark kvinna från byn skulle stanna hos fastlandets folk. Med sig hem till sin ö kunde de paddla hem flera korgar med vete och korn, några getter och en

del ungdjur av nöt. I en dal uppåt ön svedjade de av träd och buskar och till våren, med grävkäppar och enkla hackor, sådde de sedan öns första spannmålsgröda. Runt den lilla åkern fick de hägna in med stora rishögar för att skydda skörden från klövvilt och vildsvin.

Det var den hösten, då för 15 år sedan, som Hårdbåges hustru fick namnet drottning Hacka. Till hösten, när många, många krukor med vete och korn kunde bäras in i husen, blev hon älskad och avgudad av många. Inte minst av gamlingarna som nu kunde få både gröt och lite mjölk till vintern.

Den här morgonen, efter hustruns alla hostattacker, förstod Hårdbåge att han nu måste skynda på arbetet med den stora stendös som han skulle resa. I somras hade han och hans bror valt ut de hällar som skulle användas till den gemensamma gravplatsen. Nu med tjäle i marken och den första snön var det dags att dra hem de väldiga stenblocken. Han budade alla män i stammen. Tillsammans och med mycken möda släpade de hem hällarna på slädar av aspplanor. Det tog en veckas slit innan alla stenarna var på plats. Den stora takhällen drogs och baxades upp på dösen med hjälp av en lång jordbacke som hade byggts redan under sommarhalvåret.

Bara några veckor senare hade drottning Hacka hostat färdigt. Hårdbåge vaknade med ett ryck när det plötsligt blev tyst vid hans sida. Utomhus röt en rasande snöstorm och den åldrade hövdingen förstod att han blivit ensam.

En vecka senare tändes stora eldar runt dösen. Fränder och vänner ända uppifrån älvmyningen och nerifrån Frölundas skärgård kom med sina båtar. Drottning Hackas döda kropp bars in på en bår genom långdösens korta ingångkorridor. Vid hennes sida ställdes krukor med gröt och torkade bär. Gravföljet sjöng vemodiga sånger till gudarna och gravkammaren kunde slutas med ändhällen. Hela kvällen och natten brann eldarna. Från takhällen lyste skålgroparna med sin vackert brinnande olja. Hårdbåges folk stekte vildsvinsstekar och kött från flera slaktade killingar. Men gästerna bjöds också grillad färsk fisk och gröt.

Den första långdösen i nejden var byggd och drottning Hacka, som så ivrat för att införa jordbruket, blev den första att möta stillheten i kammarens mäktiga vilorum.

Nu är berättelsen om drottning Hacka en gammal saga eller en sägen som här fått lite mer liv och rörelse omkring sig. Men den kraftfulla långdösen — Göteborgs äldsta byggnad — ruvar lika fullt på sina hemligheter där i Svensby. Så sent som 1978 trodde arkeologiska museet att det rörde sig om en svårt skadad hållkista. Men när Hisingsleden skulle fram över marken gjordes en utgrävning och fram kom en dös — den första kända i Göteborg. Leden fick ändå dras enligt den ursprungliga planen. Men då dösen är helt unik flyttades den ett tjugotal meter och har nu förhoppningsvis fått gravfrid för gott. Enligt den legend som berättas ska det också ha funnits en guldring i kistan. Under 1800-talet försökte bonden till Svensby att hitta guldet. Träkol och sten var hans enda fynd och när den två ton tunga takhällen störtade samman med ett brak gav han förskräckt upp...

Stenkammargravarna, först stendösen, därpå gånggriften och slutligen hållkistan, sammanfaller dessutom i tiden med den jordbrukarkultur som trängde in i landet för omkring 5 000 år sedan. Svensbydösen är daterad till 4000 till 4500 år före nutid och det är till och med troligt att den ätt, de ätter eller de bybor som då reste hällarna var bland de första människorna här på Hisingen att inte bara idka naturbruk utan också jordbruk! Jordbruket tillsammans med jakten och inte minst fiske skapade förutsättningar för mer stadigvarande bosättningar. Blickar man helt kort ut över världen restes drottning Hackas grav samtidigt som stadskulturen och kilskriften hade utvecklats i Euftrat/Tigrisdalen. I Egypten byggdes den väldiga Cheops-pyramiden och i Peru släpades oändligt med stenblock samman till en stad med både pyramider och en amfiteater.

I Lexby en bit västerut från Tuveverken finns Göteborgs enda gånggrift. Sex kvadratmeter stor och med en fyra meter lång ingång. Ingen utgrävning är gjord men i Västsverige finns det exempel på gånggrifter som varit gravplats för upp till 100 personer. Både dösen, gånggriften och hällkistan var gemensamhetsgravar. Det visar bland annat hällkistan »Kung Borres grav«, även den i Svensby. Där i kammarens sandbotten fann arkeologerna både tandemalj och små obrända benbitar. Vanligen finns det ingenting kvar av de människor som begravdes obrända. Förklaringen till Svensbykistans lämningar bör vara att det från början funnits så många skelett att sanden blivit kalkhaltig.

Här bars den döde in på en bår som sänktes ner mot de fyra mindre, resta och urholkade stenar som hittades. Den döde fick med sig sina vapen och smycken och bredvid den sista vilobädden ställde man lerkärl med mat och dryck. I Svensbykistan fann man inte mindre än sju nästan hela krukor. I en hällkista vid Ryaskolan i Biskopsgården har man hittat små urholkade hällar som kan ha haft samma funktion.

För den tidens människor betydde jordbrukets intåg en social revolution. Möjligheterna att skapa överskott av livsmedel och att lagra dessa innebar att den mer jämlika fångstkulturen efterhand ersattes med ett mer skiktat och ojämnt samhälle. I den imponerande stendösen i Svensby fick nog inte alla bygdens människor sitt sista vilorum. Kanske bara den främsta familjegruppen eller ätten. Dösen, som då låg nära en viktig farled i havet, betydde säkert också att människorna här markerade revir och makt inför främmande stammar eller familjegrupper som drog förbi den egna trakten. Vilken betydelse tron och kulten hade vet vi inte. Men bruket med stenkammargravar är influerat från västra Medelhavsområdet upp genom Bretagne. Därifrån har det spritts hit till Norden. Svensbydösen har samtida danska gravar som sina närmaste förebilder.

Ute i Europa har en del forskare, i stenarnas placering, gärna sett en koppling till himlakropparnas rörelser. Till astrologin. Tolkningar som också är vanliga när det gäller de hällristningar som kom med bronsåldern.

I tiden finns här inga klara gränssnitt. Den långa tiden 6000-3500 år före nutid kallas den yngre stenåldern. Starka kulturströmmar från Europa når fram till våra trakter. Genom överskottet av livsmedel skapas resurser för att främja handeln. Kulturutbytet blir allt flitigare. Skivyxorna blir kärnyxor. Yxor som förr bara var huggna blir nu slipade. En import sker av mycket bra flinta från gruvorna i Skåne och på Jylland. Råämnen och teknik möjliggör mycket dugliga flintyxor. För att få bästa möjliga skärpa på en egg arbetar man också med ben och horn för att trycka eller slå fram den.

Gröt med mjölk...

Med bättre verktyg kunde man lättare röja bort sly och buskar från de jordar som brukades. De nya verktygen gav också en möjlighet att ta fram vettigare jordbruksredskap. Husen restes med mer stabila konstruktioner som gav större skydd. Husväggar med flätverk av vide och klappad lera. Kanske var de runt om isolerade med ett torvlager. Tak av vass och skinn. Primitiva vetesorter och sexradigt korn skördades och kunde lagras för vintern i de keramikkrukor som nu togs i bruk. Dessa våra första bönder höll nöt, får, get och svin. Men ändå kunde de naturligtvis inte räkna med någon större avkastning.

Många av Hisingens tunga men bördiga lerjordar låg ännu under vatten. Först 1800-talets stålplög gjorde det möjligt att fullt ut bruka denna hårda mark. De lerjordar som fanns på landbacken fick bli betesmark och de lättare och mer dränerade moränjordarna, uppe på höjdernas sluttningar, fick bli åkrar. Genom att bränna ner skog, sly och buskar fick man näring för några år. Men snart nog var jorden utsugen och näringsfattig. Skörden blev mycket liten och det blev dags att bränna av nya områden. Sådd och skörd blev till ett kretslopp där man under ett antal år växlade runt mellan olika åkrar. Kanske bytte man också bostadsplats.

Ett omvänt fäbodliv där en del människor hade sommarboplats medan djuren stannade kvar hemmavid på bete. Djuren var mycket mer småvuxna än i dag, med helt andra kilovikter och en blygsam mjölkproduktion. Men ändå. Nu fanns det gröt och mjölk »på bordet«. Detta tillsammans med att havets rikedomar fanns kvar som förut bör ha betytt ett betydligt bättre liv. Men mycket mer arbete!

Under den senare delen av den yngre stenåldern sker en snabb förändring av samhället. Båtyxekulturen eller stridsyxekulturen kommer in från Europa och växer sig mycket snabbt stark i södra och mellersta Sverige. Men som det verkar inte här i Västsverige. Arkeologerna vet inte om det till en del eller i stor omfattning är nya befolkningsgrupper som vandrar in eller om det framförallt rör sig om en kulturpåverkan. Vackert slipade yxor av grönsten tycks så att säga ha varit de nya kulturbärarnas viktigaste vapenmärke.

Dessa nya samhällen utmärks också av ett förändrat gravskick även om det finns många liknelser med Skateholm. De döda har placerats på sidan i sovställning med uppdragna ben i enmansgravar, ofta så att de tillsammans bildar hela gravfält. I graven har männen fått med sig sina stridsyxor.

Den nya kulturen varslar i mycket om bronsåldern. Många tolkar detta som att stridsyxornas folk hade ledningen och utgjorde ett hövdingaskikt i de nya samhällen som skulle komma.

Nya handelsvägar

Redan under den yngre stenåldern gör man längre söderut i Europa knivar, svärd och yxor av koppar. Men metallen var för mjuk för att duga till annat än symboler vid riter och kult-handlingar. När man däremot i bosättningarna kring Donau kom på att blanda kopparn med tio procent tenn och fick fram den hårda och mycket användbara legeringen brons, då gav detta möjligheter till en del betydelsefulla förändringar. Jordbruket kunde effektiviseras med hjälp av modernare redskap såsom årder och harv, dragna av hästar eller oxar, och bronsskärar för skörd. I en bronsåldersbosättning, som grävdes ut när man skulle bygga panncentralen i södra Biskopsgården, gjorde man ett märkligt fynd. Bronsmeden hade gjort sin form så att han kunde gjuta tre spannmålsskärar åt gången. Ett historiskt förspel till industriell serieproduktion!

Nu var detta långt innan malmen i de enormt rika koppargruvorna i Falun kunde brytas. Råvarorna, koppar och tenn, eller färdiga redan gjutna produkter, importerades. För den handeln krävdes dugliga transportmedel och bytesvaror. Hälften av de 2 000 funna hållristningarna i Bohuslän innehåller skeppsmotiv, vilket väl illustrerar båtens betydelse för transporter av olika slag. I Unnered, strax norr om Björlanda/Tuveverken och inte långt från det funna »kultberget« från bronsåldern, finns det en välkänd hållristning. Dess stramt huggna långskepp har blivit symbol för Tuve hembygds- och fornminnesförening.

Noggranna jämförande studier mellan bronsyxor funna i Norden och Storbritannien visar att det säkerligen funnits handelsförbindelser mellan Danmark/Skåne och England/Irland. Detta då samma typer av yxor inte funnits i övriga Europa. Skeppen från Hisingen roddes söderut mot Skåne fullastade med framförallt pälsverk, kanske också med täljsten från södra Norge, torkad fisk och slavar. Kanske fanns det handelsplatser på vägen där de kunde byta sin egen last mot skimrande bronsföremål, koppar och tenn. I lasten på hemfärden fanns säkert också fina råämnen från de skånska flintgruvorna.

De kläder som bevarats från denna tid visar också att det sannerligen inte var några råbors-tade, primitiva vildar som levde i våra trakter. Männen bar en kolt och en mantel över axlarna. Vid höften bar stormännen ett svärd. Otaliga hållristningar låter männen symboliseras av en fallos och ett svärd. Ur flintan gick det bara att slå fram knivar. Av trä kunde man hugga till kraftiga påkar. Men det för närstriden så viktiga svärdet kom först med bronset. Kvinnornas dräkt var eleganta med en kort tröja, skärp runt livet samt en knä- eller hellång kjol. Till

prydnad hade hon en stort runt bronsmycke fäst framtill i skärpet. Ofta också arm- och halsringar. Håret var uppsatt med ett vackert nät av hästtagel. Men att också männen vårdade sitt yttre visar alla fynd av små rakknivar av brons.

Bruket med ensamgravar fortsatte men hövdingarna och deras kvinnor fick nu stora jordhögar eller väldiga rösen av sten över sina kistor. Göteborgs mer än 150 stora rösen är den del av ett rösestråk som sträcker sig från Varberg, längs hela Bohuskusten och in i Norge. Under denna tid skar en bred havsfjord igenom Hisingen. Från Arendal i söder, över de marker där Volvo personvagnar i dag råder till Björlanda kile i norr. Arkeologerna har döpt sundet till Bronsålderssundet då det under denna tid fanns en utbredd bebyggelse på dess stränder.

Vid den östra sidan av den nordsydgående Sörredsdalen grävdes ett boplatssområde ut under hösten 1969. Arbetet pågick i nära två månader och leddes av Stina Andersson. Bland annat tydde spåren på att här funnits ett 30 meter långt och tio meter brett långhus. Väggarna var två till tre meter tjocka och troligen byggda av grästörv. Långhus från bronsåldern är kända från bland annat Danmark, Tyskland och Holland. Ofta med flätverk, sammanklappad med lera. Men hus med torvväggar är också dokumenterade.

1976 rullade schaktmaskinerna i gång och grävmaskinerna svängde snart sina väldiga skopor över Stenebygårdens fält och åkrar. Här i gränslandet mellan Björlanda och Tuve gamla socknar fick uråldriga betesvallar, kålgårdar, potatisland och steniga utmarker ge vika för Volvo Lastvagnars nya monteringsanläggning. Året dessförinnan var det Göteborgs arkeologer, med Stina Andersson och Ulf Bertilsson som platsledare, som grävde i de gamla jordarna. Efter 1638 arkeologtimmar, 2039 grovarbetstimmar samt tolv maskintimmar, kunde de slå fast att området spelade en viktig roll under bronsåldern.

»området låg då ett bra stycke från dåtida strand. Det var inte längre bara havet med sin rikedom på fisk, fågel och säl som lockade till sig bosättning. Vid denna tid var man troligen minst lika beroende av lämpliga betesmarker för tamboskapen. Sådana kunde man troligen finna bl a i de leriga dalgångarna inom området. Kanske utnyttjades också de sandiga sluttningarna för lite sädesodling. «

I samma sluttningar hittade de sista ägarna till Stenebygården, makarna Karlsson, två vackra flintskärar. Utgrävningarna kunde belägga boplatser från yngre stenåldern och bronsåldern. En del fanns som kunde vara från äldre stenåldern. Från bronsåldern över järnålder, medeltid och ända fram till modern tid har här funnits mer eller mindre kontinuerliga bosättningar.

Bergstopparna i Torslanda och Björlanda kröns av väldiga stenrösen som utstrålar makt och styrka. I ett av dessa rösen fann man det första guldfyndet i Göteborg — små ringar av guldtråd. Självklart var det bara en elit som fick så ståtliga vilorum. Det fanns inte heller nog med bytesvaror för att göra svärdet till var mans egendom. Klassklyftorna i samhället vidgades. Stormännen skaffade sig säkert en hird eller egna »karlar« (karl betyder fri man och/eller krigare), som det senare kom att heta under vikingatid när hövdingarna använde sig av professionella krigare. De skaffade sig säkert också trälar eller slavar.

Soldyrkare

Vi vet inte mycket om människans tro eller kult från denna tid. Men hällristningarna ger oss många bilder som utmanar fantasin. Ibland, som på många av Bohusläns rundade gnejshällar, bjuds vi på hela bildspel. Våra första serier om man så vill! Eller som Göteborgs-Postens skojfriska Andersson och Läling uttryckte det när de 1997 besökte Tanum: »En hällristning e la ett slags stenogram!« Där kan vi möta processioner med solskepp, lurblåsare, yxbärare och bågskytter. Solkorsen, solhjulet och solskivorna berättar för oss om en stark soldyrkan. I Trundholm på Själland har man hittat en vagn med häst och en cirkelformad skiva av brons, som är rikt utsmyckad och guldbelagd. Troligen en sol som på en vagn dras fram över himlavalvet.

En egen reflektion är att det kan finnas influenser här ända uppe i norr från aryanernas vediska gudar i norra Indien. I hinduismen, där stommen är av aryanskt förflutet, är den viktiga solguden Surya alltid symboliserad av en solskiva eller en lotusblomma som dras i en vagn. En helig eld med nära associationer till solen, figurerar också i nästan alla ceremonier. Agni, eldens gud, presiderar över hinduismens alla riter. Inte minst den eld som förintar de dödas kroppar. Då vi är av indoeuropeiskt ursprung är påverkan från den vediska tron inte alltför långsökt. Influenser kan under århundraden ha vandrat över kontinenter. Kunde språket vandra så långt då kunde säkert också kulten.

Under bronsålderns senare del, när bruket med hällristningar får sin kulmen, tog sig också våra förfäder och förmödrar seden att bränna sina döda. Askan samlades i urnor eller mindre sten- och träkistor. Många av de danser som finns uthuggna i hällarna kanske är från storstilade begravningar där man blåste i de vackra bronslurarna, taktfast slog på trummor och tog ut några melodier med enkla stränginstrument. Varför inte en föregångare till vikingatidens harpa? Kanske offrades både djur och människor.

Hövdingarnas mäktiga stenrosen får då ännu en förklaring. Byggnadsverken markerar inte bara makt, revir och närhet till det hav och dess viktiga farleder, som har haft så stor betydelse för den döde. Här kan han också i evighet följa solens färd från öster till väster. Här från den högsta punkten är han den förste som ser den skimrande soluppgången över fastlandets berg. Han är också den siste som kan se det nästan brinnande och rödskimrande vattnet när den väldiga solskivan om kvällen sakta försvinner ner i Västerhavets vågor. Hällristningarna vittnar också om fruktbarhetskult. Stiliserade kvinnokroppar med livmodern markerad genom en utmejslad skålgrop. Bronsålderns otaliga skålgropar har i folkmun senare kommit att kallas älvkvarnar. Gigantiska, resta manslemmar, alla solsymbolerna och bilder av hjortdjur talar samma språk. På en väl skyddad klipphäll i Tumblehed, vid Bronsålderssundets inlopp, där fann en skarpögd fågelskådare en väl bevarad och sensationellt vacker hällmålning. En kronhjort har jagats ut i havet och där fångas den genom att ett garn snärjer in det flertaggiga hornet. På klippan finns också ett skeppsmotiv. En vacker avbildning finns att se på den nya Torstenen i röd gnejs som i dag pryder Torslanda torg.

På många hällar har man huggit in naturligt formade fotavtryck. Innebörden av dessa fotspår är svårtolkad. Man har gissat att det skulle kunna betyda äganderätt, magiska skyddstecken eller en symbol för att en gudom gått fram över den helgade platsen.

Nu och under hela forntiden är det fortfarande sjövägarna som är människans viktigaste transportleder. Båtarna spelar en avgörande roll för jakt, handel och militära eskapader. Vid dräneringsarbeten nära Säve flygfält 1953 hittades, i den så kallade Vasakvillens gamla fåra, en av Europas största stockbåtar. Den var nära elva meter lång och var en gång troligtvis spantad. Den har daterats till cirka 370-280 före Kristus. En något yngre och mycket välbevarad stockbåt har hittats på fastigheten Låssby i Björlanda, mitt i Bronsålderssundet. Den är 6,5 meter lång och cirka 80 centimeter bred. Den har en flat botten och rundade sidor, med en höjd som varierar mellan 35 och 45 centimeter. Fören är rundad. Både för och akter har uthuggna överhäng.

Romaren Plinius skrev att »de germanska sjörövarna far i urholkade trädstammar av vilka några bär upp till 30 man«. Kanske paddlades också Hisingens stockbåtar i väg på rövarresor?

Från sol, brons och ek till kyla, järn och gran

I bronsålderns slutskede, för 2 500 år sedan, kom en klimatförbistring. Under loppet av bara några generationer sjönk temperaturen så att människans livsförutsättningar förändrades. Årsnederbörden ökade betydligt, torvmossarna växte och bredde ut sig. Det är också nu som granen vandrar in norrifrån och tar överhand i de stora skogarna. En ny tidsålder är inne. Människan drar inte längre fram med skimrande bronsvapen i soliga ädellövskogar utan

tvingas nu att leva i mörkare och mer dystra granskogar med det kalla men bitande järnet som sin främsta metall. Men vad vi vet så dröjde granen med sin inmarsch på Hisingen. Ett stort glädjämne under denna tid var annars att hönsen började kackla också i Sverige.

Under samma tid breder kelterväldet ut sig. Keltarna som vi mest känner för deras präster, druiderna, levde från början bara i Sydtyskland, men deras kultur kom att dominera Europa från Svarta havet och Turkiet till de brittiska öarna. Deras värde försvårade nordbornas handel och begränsade möjligheterna att byta till sig koppar och tenn. Järnet som 500 år tidigare blivit vanligt i Grekland och Italien hade ännu inte hittat fram till oss. Från denna tid har man bara funnit en del knivblad och synålar. Men några generationer senare har järnet med sin hållbarhet och bitande skärpa gjort sitt oundvikliga segertåg genom landet. Längre är det dock importvaror, små kläddetaljer och smycken, som hittas i gravgodset. Först vid vår tideräkningens början är det full fart i de inhemska smedjorna. Ännu är gruvdriften långt borta utan det järn som hamras ut på städen är sjö- och myrsmalm och troligen järn från rödjord.

Vid Kristi födelse är också keltarnas storhetstid förbi. Vi är säkert många som roat följt seriefiguren Asterix i hans förtvivlade duster med de romerska legionärer som nu tar över.

På många sätt kom järnet som en skänk från ovan. Fukten och kylan samt de bistra vintrarna krävde bättre bostäder och »visthus-bodar«. Väggar fick isolerande spalter (luftrum) med mellanliggande väggar av torv, sten och vass. Taken täcktes med kanske grästorvor, skuren vass och torv. Här på Hisingen var det nog den lätt tillgängliga vassen som gällde. Som skydd mot alla regn breddes björknäver ut. Husens utgångar fick byggas med väl konstruerade luftslussar. Sak samma med rökgångarna. Husdjuren som tidigare hade gått ute året runt krävde nu så att säga att få komma in i långhuset. För värmekonomin skull fick säkert djuren, med hjälp av olika avgränsningar, dela ett långhus med sitt husfolk. Moderna ladugårdar kräver ingen uppvärmning under vinterhalvåret. Varje ko är i sig ett stort och bra element. Människorna fick byta ut sina lättare klädedräkter från bronsåldern mot tjockare och varmare vadmal. Men även linet togs nu i bruk.

Jordbruket förändras. De vetesorter som tidigare använts klarar inte de många tidiga nätterna med nattfrost. Under trädan arbetar man säkert med jordförbättringsmedel som gödsel, tång med mera. Vinterfodret ökar i betydelse och måste hämtas hem från utmarkerna. Järnet underlättade detta mer intensiva jordbruk. Redskapen blev järnskodda. En hel del tyngre jordar kunde tas i bruk. Järnet var också välsignat när det gällde den omfattande båtbyggnationen. Borden kunde nitas och hammare, stämjärn, yxor och hyvlar utvecklas.

Orostider och folkvandringar

I norra Europa var det en orolig tid. De segerrika romarna försökte gång på gång att vidga imperiets norra gräns från Rhen till Elbe. Många germanstammar drevs tillbaka. Visserligen förintades tre hela romerska legioner eller 18 000 man elitsoldater i det berömda slaget i skogen Teutoburgerwald år 9 e Kr. I den täta skogen fick germanerna den närstrid de sökte och när romarna sex år senare skickade en expedition för att försöka utröna vad som hänt mötte de en förfärande syn:

»Mitt på fältet vitnade ben, spridda eller hopade, allteftersom männen försökt fly eller göra motstånd. Bredvid låg spillror av vapen, benrangel av hästar, huvudskallar som spetsats på pålar. I lunderna intill såg man barbarernas altaren, på vilka de slaktat militärtribunerna och Centurionerna av första graden.« (Efter den romerske historieskrivaren Tacitus)

Nederlaget betydde att romarna behöll Rhen som sin norra gräns. Men under de följande århundradena kom många romerska straffexpeditioner med folkförflyttningar som följd. När deras imperium försvagades sköljde vågor med germanska invasioner in över södra Europa. År 370 red de asiatiska hunnerna i väldiga skaror in över sydöstra och centrala Europa. Under Attilas framgångsrika styre nådde de år 450 ända fram till Östersjöns sydkust. Detta och

senare Västroms kollaps är bakgrunden till den tidens många folkvandringar. Nu är själva ordet folkvandringstid minst sagt vilseledande. Det ger ett intryck av människor som glatt vandrar iväg ut på en liten utflykt. Den verkliga bilden var i stället ständiga krig, överfall, plundringar, bränder och att de människor som inte dög till slavar tvingades på flykten. Med dagens språkbruk skulle vi tala om brutala etniska rensningar.

Under framförallt den yngre järnåldern var nordvästra Hisingen en mycket rik bygd. Vid sidan av Mälardalen är då Säve socken det gravfältstätaste i vårt land. Arkeologerna brukar tala om en triangel med gravsättningar mellan Säve, Björlanda och Tuve kyrkor. Utmed hela Kvillesundet ända ner till Lundby har det funnits många bosättningar. Under äldre järnålder var brandgravarna mycket anspråkslösa, med eller utan små stensättningar. Ibland reste man så kallade bautastenar. Hövdingar fick också ibland vila under domarringarnas talmystik.

1971 och 1972, i en bit mark vid stengårdsgården mellan Östergärde och Unnered, grävde Göteborgs Arkeologmuseum ut ett mycket intressant gravfält från järnåldern. Det var sex brandgravar, två domarringar, två stensättningar samt två urnegravsättningar. Här hittades brända benrester, men också rika fynd av keramik, järn, benkamsfragment och brons. Platsledare var Johan Wigforss och han kunde datera största delen av materialet till 300-talet e Kr. En tid som brukar kallas för yngre romersk järnålder. Gravfältet låg inne i skogen ett hundratal meter från vad som i dag är Ellas restaurang inne på Volvo Lastvagnars område i Björlanda. Ett litet stycke längre bort, vid LB:s parkering, har man funnit spår efter järnframställning något eller några hundra år senare.

Ofta när jag ser ut över de grasmattor som finns utanför matsalen leker tanken med att här sprang barn och stöjade för 1 700 år sedan. Även då hade de »spring i benen« och säkert rasade deras lekar ut över ängarna här. Småväxta kor betade på de utmarker där vi i dag monterar lastvagnar. Runt långhuset i backen steker några kvinnor nyfångad torsk och neråt Osbäcken hör jag hur männen sjunger i kapp med sina yxhugg för att bygga en ny båt. I dag har skogens mossor och starrtuvor, risiga buskar och träd återerövat utgrävningen. För ögat är alla spår borta. Men genom utgrävningen och dess dokumentation vet vi ändå att här har varit en viktig boplats.

Många fornborgar

Men de märkligaste byggnaderna från denna tid är alla fornborgarna! De finns utmed hela Västkusten. På Hisingen finns utrasade murar från inte mindre än tolv fornborgar eller bygdeborgar som de ibland kallas. Bland annat i Rödbos Hakered, Säves två borgar uppe i Djupe-dal, kallade Borrås och Borres slott, liksom Grå Lars. Källeberget i Tuves Skändla. Burshäll vid Slätta damm och Tors slott ute i Tors-landa. Dateringarna i tiden har varit svåra att göra men man är överens om att de flesta byggts eller förstärkts under 300- till 600-talets folkvandringstid med alla dess plundringar och härjningar. Ända långt framme i medeltiden kan de ha fungerat som tillfälliga tillflyktsorter. De många fornborgarna på Hisingen vittnar om att ön drabbades hårt av återverkningarna från de många stridigheterna ute i Europa.

Befästningsverken ligger uppe på höga bergstoppar. Det första skälet till detta är att naturligt branta stup gör flera sidor ointagliga och därmed kraftigt minskar arbetet med att bygga ett försvarsverk. Tillgängliga vägar har sedan spärrats av med höga stenmurar. Säkerligen också ofta med förstärkningar av timmerstockar. Bakom skyddande pallisader kunde man skjuta med pilbågar eller helt enkelt vräka en massa tunga kaststenar över dem som försökte storma. Det andra skälet för fornborgarnas läge är mycket enkelt att förklara. Alla som provat att kasta sten vet att det är lättare att kasta nedåt än uppåt.

Fienden som med stor möda försöker ta sig upp till värnet, kan alltså nås av en kaststen på 70 meters håll, långt innan han själv kunde gå till angrepp — och då skulle han samtidigt fortsätta med att försöka ta sig vidare uppåt branten! Bär han sköld kan han inte svara alls.

Försvarens hade säkert också dragit fram rishögar och taggiga buskar framför murarna. I branterna är dessutom rytteri oanvändbart.

Artilleriets genombrott förändrade helt dessa förutsättningar. Medeltida fästningar som Nyklaborg på Ragnhildsholmen, Bohus fästning, Lödöse hus, Nya och Gamla Älvsborgs fästningar och Fästning Göteborg. Alla byggdes de för att på nära håll och med grova kanoner kunna skjuta fientliga fartyg sönder och samman. Skansarna på Kippholmen, i Orrekulla, Tingstad och Arendal byggdes på samma sätt. Skansen Kronan och Skansen Lejonet hade däremot en annan funktion. Deras eldkraft var till för att hindra artilleribeskjutning från hög höjd mot fästningsstaden Göteborg.

I samband med en röjning och en utgrävning, utförd av Arkeologi-museet och Göteborgs fornminnesförening, gjorde Tor S Backlund en beräkning av mantimmarna bakom arbetet 'med att bygga försvarsverken i Djupedal. Bara en mur innehöll 463 000 kubikdecimeter sten eller 8 750 »normalstenar« å 53 kg. Räkningar sedan med att det tog 20 minuter för att få varje sten på plats och inkluderar tid för träarbeten och försörjning med mat, handlar det om att en hel bygd var i arbete under flera månader. Säkerligen var dessa byggen inte så intensiva, men siffrorna demonstrerar tydligt vilken oerhörd arbetsinsats som låg bakom tillkomsten av öns tolv fornborgar.

Det rörde sig näppeligen om massiva belägringar under lång tid. Eller erövringskrig. Kanske landsteg en plundrande hop på högst några hundra man. Eventuella dyrbarheter eller skatter var väl gömda på någon otillgänglig plats. Boskapen hade släppts ut på lösdrift i skogarna. Borgens försvarare hade ett värde som slavar. Men då fick inte rövarbandens pris i egna stupade och alltför lång väntan bli för hög. Under höstarna kunde plundrare komma över spannmål och andra lagrade livsmedel. Var de beridna kunde de säkert få med sig en del vinterfoder.

Vi vet att vårdkasar, eldar som tändes på höga bergstoppar för att varna grannskapen när faror hotade, varit i bruk ända in i medeltiden. Den höga toppen, Store Vette i Länsmansgården, är en sådan plats. Vale eller Vette var de forna namnen på vårdkasar. Så har till exempel Djupedals högt liggande fornborgar i Säve passat in i ett vårdkasesystem, bestående av flera linjer, som en del anser strålar samman i västgötska Gum på Kinnekulles sluttning!

Svärdet ritade om gränserna

Det senaste decenniets många balkankrig, med ömsesidigt övervåld och etnisk rensning, från folkgrupper som egentligen står varandra mycket nära, har fått många svenskar att bara ruska på huvudet. »På Balkan är folk helgalna«, har man menat.

Men förståelsen blir lättare med ett historiskt perspektiv. De danska, norska och svenska statsbildningarna, var under 1 000 långa år, en segsliten och oerhört våldsamt process. Ena dagen härskade fred. Nästa dag skar brödrafolken bokstavligen halsen av varandra. Högtidliga fredslöften följdes av krig där svärdet ritade om gränserna. Nordens folk har sannerligen inte varit förskonade från blodshämnder, kvinnorov, brödramord, ättestrider och krig. Hisingen, som hela tiden var i skärningspunkten mellan olika maktintressen, ett våldsamt stormcentrum, var den tidens Balkan eller Mellersta Östern. Med lite historiskt perspektiv finns det ingen anledning för oss att vara så nationellt kavata. Ser man nutidens stridigheter på Balkan som födslovåndor för nya nationalstater — kanske 100 år för sent! — blir krigen där mer överblickbara och begripliga.

Den första viktiga skriftliga anteckningen om våra nejder var när östgoten Jordanes år 550 satt nere i Venedig och omsorgsfullt präntade ner att vi var:

»gauthigot, ett styvt släkte vid Gaut, alltid redo till kamp«.

I fornorden kallades Göta älv för Gautr Elf. Det styva och kampberedda släkte som Jordanes

skrev om var alltså goterna vid Göta älv. Jordanes nämner också »ostrogoti«, och menar då säkert östgotar. Romaren Prokopios skriver ungefär samtidigt om en »folkrik stam« i Skandinavien, götarna. Den bild vi får är att här levde en folkgrupp med etnisk samhörighet och med en viss politisk samsyn, men ändå djupt splittrade mellan ätter och många starka hövdingar eller kungar. Stormännens makt var kopplad till gårdar och annan egendom och byggdes sedan upp med hjälp av mer eller mindre tillfälliga uppgörelser ofta symboliserade av att man knöt gemensamma släktband. Gränserna mellan olika revir var inte fasta och det fanns definitivt inga riksgränser.

Harald Halvdansson, född i Vestfold väster om Oslo cirka 858, lyckades för en tid att tvinga fram en enhet mellan Norges alla fylken och småkungar. Han blev känd som Harald Hårfager. Sitt granna, långa hår fick han efter ett löfte om att inte klippa sig förrän landet var enat. Han sägs ha gjort flera härjningståg uppför Göta älv och segrat i flera slag. Vid en framstöt seglade han upp i älven, härjade på ömse sidor och brände bygden. En av det otal gånger som Hisingens bönder fått se sina gårdar brinna. Enligt Egil Skallagrims saga var två män från Hisingen, Sigtrygg Snarfare och Hallvard Hårdfare, med i den norske kungens hird (stående väpnad elitstyrka). En bild tecknas av två hårdföra vikingar, som var ute på kungliga uppdrag både inom och utom landet. Hårfager pressade fram dryga skatter för att kunna stabilisera den gryende statsmakten.

Men riket försvagades av att tusentals fria norrmän flydde till Jämtland, Färöarna, Island, Grönland och Shetlandsöarna. Efter hans död bröts enheten sönder i förbittrade tronstrider mellan alla arvingarna. Harald var gift sex gånger och hade dessutom flera frillor (stadigvarande älskarinnor). Han var far till minst 23 barn, varav nio söner. En av dem var Erik Blodyx, som lyckades bli kung för en mycket kort tid efter att ha mördat flera av sina bröder...

Nordsjön — ett danskt innanhav

Men det var i Danmark som vi först såg de tydligaste konturerna av en framväxande nationalstat. Starka frankiska välden hade under 700-talet drivit de slaviska stammarna österut och hotade nu danerna. För att dessa inte skulle gå under och sugas upp av det frankiska väldet krävdes gemensamma försvarsansträngningar.

Under en allt starkare kungamakt byggdes vid sydgränsen en försvarsanläggning, Danevirke, som kom att sträcka sig över hela Jylland. Till värn byggdes också fem stora ringborgar, vilka var och en rymde läger för stora truppsammandragningar. En av dessa ringborgar anlades i Trelleborg. Gorm den gamle och hans son, en till kristendomen omvänd Harald Blåtand, grundade den kungadynasti som än i dag greppar de danska regalierna. Men i en strid med sin far tog Sven Tveskägg makten över riket. Harald stupade för en pil på borgen Jomsborg.

Sven Tveskägg och hans son Knud den store kunde med hjälp av sina vikingaflottor göra Nordsjön till ett danskt innanhav och danerna kunde göra anspråk på att vara en av Europas starkaste sjömakter.

När Knud den store grundade Lund var avsikten att denna stad skulle bli centrum för den nya stormakten. Som mest omfattade riket Danmark med Blekinge, Skåne, Halland, Hisingen och England. Liksom Irland, Hebriderna eller Söderöarna som de också kallades, Orkney, Färöarna och Shetlandsöarna. Dessutom Island och Norge med Bohuslän, ibland Dalsland och delar av Värmland. Många forskare menar dessutom att den svenske kungen Olof Skötkonung, mer eller mindre var lydkonung under den danska makten. Olofs mamma, Sigrid Storråda, var omgift med Sven Tveskägg, Knuds far.

Språkförståelsen mellan den tidens nordbor var större än i dag. Gammalengelskan och vårt mål hade då också mer gemensamma drag. Med lite god vilja kunde nordbor och engelsmän tala med varandra. En lustig historisk efterklang till detta storvælde kanske vi hör när vi

lyssnar till Eurovisionens schlagerfestival och kan se att dessa Nordsjöstater gärna röstar på varandra...

När Sven Tveskäg eller Knud den store budade sin stora ledung (sjöflotta) var det säkert flera skepp som stävade ut från Nordre Älv, Kvillesundet och Björlanda. På goda grunder kan man säga att det under vikingatid fanns många långhus här på nordvästra Hisingen.

Liksom uppåt Göta älvs strömmar. Vid gården Äskekärr nära Älvängen har rester efter två skepp från vikingatid hittats och där bygger man också i dag en vikingagård.

Men under större delen av 990-talet, bröt den färgstarke vikingahövdingen, Olav Tryggvason, danernas grepp och blev kung över ett självständigt Norge. Om Olav berättas att han hade ett brokigt förflutet. Han var son till en nordbohusländsk småkung och ättad efter den kraftfulle Harald Hårfager. Efter landsflykt till Estland och många års vikingafärder och plundringar både i Östersjöområdet och i England kunde han komma hem till sina egna fjordar med rikedom, vapen och stridsvana följeslagare. Olav hade sina hemmahamnar och sitt viktigaste stöd i Bohuslän och från Nordre Älvs hamnar och gårdar styrde han bokstavligen också med järnhand över Hisingen.

På samma sätt som gränserna under denna tid ritades om med svärd tvingades människorna också under svärdshot att byta trosuppfattning. Olav kristnade inte Norge och Island med fromhet och böner utan på ett mycket snabbare sätt. Huvuden rullade där människor vägrade att ta emot dopet. I skolan får vi lära oss att Olof Sköt-konung är vår förste kristna kung. Men Hisingens förste kristna kung var Sven Tveskäg och hisingsborna kristnades av just Olav Tryggvasons tunga, frankiska, tvåeggade svärd! Asatrons gamla blotplatser förstördes och man reste de första enkla träkapellen, troligen där Lundby, Torslanda, Tuve och Säve kyrkor ligger i dag.

Hon vägrade att dansa efter Olofs byxor...

Vikingatiden handlar mycket om granna skepp, skarpa svärd och starka män. Men en av den tidens mest ryktbara personer var den svenske kungen Erik Segersälls gemål drottning Sigrid. Framförallt som vi känner henne från islänningen Snorre Sturlassons dramatiska och fantasi-fulla berättelser. Nu var Sigrid minst av allt en vän och vek, liten skir kvinnlig varelse! När Erik dog fick hon som en mycket rik änka gott om friare och det blev Olav Tryggvason som föll henne i smaken. Han hade friat och paret träffades i Kongahälla vid Nordre älv. Men innan en överenskommelse träffats slog Olav fast att hon måste böja sig för den vite Krist och låta döpa sig. Men Sigrid var kvinna för sin långa kjol och vägrade att dansa efter hans byxor:

— *Icke vill jag gå ifrån den tro, jag haft, och min släkt före mig. Dock får du gärna för mig tro på vilken gud du behagar.*

Enligt Snorre blev Olav ursinnig och svarade hetsigt:

— *Varför skulle jag vilja äga dig, du din utlevade hednahynda!*

Olav förnedrade också Sigrid genom att med kraft slå sin handske rakt över hennes ansikte. Den svenska drottningen svar blev en berömd replik:

— *Detta skulle väl kunna bli din bane!*

Snorre menar att Sigrid verkligen blev Olofs baneman. Efter uppbrottet från Kongahälla valde hon att gifta om sig med den danske kungen Sven Tveskäg. Olofs hårde rival om Nordsjömakten. Hon ska sedan ha hetsat honom och sonen Olof Skötkonung till att hämnas hennes förnedring genom att lägga sig i bakhåll för Olof Tryggvasson och döda honom. Den väldiga sjöstrid där detta skedde ska ha utkämpats vid ön Svolder (som kan ha varit Ven eller Rügen). Snorres romantiska och våldsamt överdrivna stridsskildring — som inte minst har inspirerat Frans G Bengtsson till skildringarna i romanen »Röde Orm« — är praktfull åttahundraårig litteratur. Men som i hans andra stora isländska sagor finns det många tveksamheter när det

gäller det historiska värdet. Trots detta bär det mesta av stommen i hans verk.

Vid Svolder möttes de stora nordiska sjöflottorna i en väldig kraftmätning. Krigarna ska ha kämpat hela dagen tills svärderna var slöa och utan brett. Olav Tryggvason själv ska ha stått kapprak i sitt stridsskepp Ormen länge och kastat spjut med bägge sina armar. Bredvid honom stod den berömde bågskytten Einar Tambaskälver (Den som får strängen att darra). Ett bevingat replikskifte är när hans båge brister med ett väldigt brak. Olav ropar då: »Vad var det som sprang?«. Einars svar blev bokstavligen historia: »Norge ur dina händer, konung!«...

Tärningsspel om Hisingen

Maktindelningen efter sjöslaget vid Svolder gav för en tid Olof Skötkonung ett stort inflytande över Bohuslän. Två av hans fruktade och hårdföra skattefogdar hette Eiliv den götiske och Hroe den skelögde. Hroes fogdegård låg på Hisingen och sägs ha givit namn till Rödbo (Hroes hus eller bo) socken. Men svenskmakten och fogdarna fick vika undan för Norges nye starke kung, Olav Haraldsson. I unga år drog han ner i Bohuslän och plundrade. Fortsatte med att skövla Roslagen och begärde skatt på Gotland. Stäven vändes sedan under många år och under många strider mot Östersjökusten, Frisland, Frankrike och England. Väl hemma i Norge tog han snabbt makten och gick in i Ranrike (Korparnas rike eller i dag norra Bohuslän). Eiliv miste huvudet när han kom för att diskutera med honom. Hroe hade varit på Orust och drivit in skatt och på vägen hem till Hisingen hann Olav upp honom vid Öckeröarna. Efter en häftig sjödrabbning stupade Hroe och med honom 30 man.

Haraldsson hade förbjudit bohuslänningarna att sälja salt och sill uppåt Göta älv och in mot Väster- och Östergötland. På bägge sidor de vaga och omtvistade gränstrakterna skapade detta stort missnöje. Efter otaliga turer löstes motsättningarna bitvis upp. Ett symboliskt tärningsspel mellan Olav och Olof sägs 1019 i Kongahälla ha gällt Hisingens framtid. Bägge kungarna fick flera sexor. Men när Olavs tärning sprack i två delar fick han en sexa och en etta! Hisingen blev norskt.

Hisingens vatten och Öckeröarna (Eikreyiar eller Eköarna) var något av ett eldorado för våra vikingar. Hit kom transporter från Brännöarna (Göteborgs södra skärgård) och längre söderut. Båtar som följt Jyllands kustland gick över här för vidare färd norrut. Skiringsal i Oslofjorden var en snabbt framväxande handelsstad och uppåt älven fanns också en begynnande marknad. Inte alltför djupgående knarrar (handelsfartyg) kunde fortfarande segla eller ro in i Kville-sundet och förtöja vid Tuves bryggor. I det som skulle bli den tidigt medeltida så viktiga handelsstaden Kongahälla fanns säkert redan både kungsgård samt rörelse och liv på en del handelsbryggor. Längre uppåt älven började Lödöse att växa fram som en viktig hamn och omlastningsplats för handeln både inåt Götaland och uppåt Dalsland och Vänern. Nordvästra Hisingen var en viktig knutpunkt för alla dessa transporter. Gunnar Brusewitz träffar säkert rätt när han 1864 skriver:

»I forntiden utgjorde denna skärgård ett mycket vanligt tillhåll för vikingar som här lurade på krämarskutor. Här i Kalvsund fann de en ypperlig hamn vid stormigt väder. «

Ja, sagorna eller berättelserna från denna tid vimlar av de mest fantastiska drabbningar och sjöslag. Namnkunniga vikingar möts och gör upp med sina hårda bågar, frankiska svärd, breda stridsyxor, halvmeterlånga huggknivar och kraftiga kastspjut. Någon röjer ett skepp i en vildsint bärsärkargång. En annan hugger av bägge fötterna på sin motkämpe. Så här sägs en väldig strid, som rasat inne vid Tumbleheds (i Torslanda) vikar, ha slutat:

»Är du sårad broder, frågar Torsten. Ja, det nekar jag inte till svarar Torulf För när Liotr kastade sitt svärd var det dig han siktade på. Jag förde då min sköld framför dig. Men blottade mig själv och blev skuren så att inälvorna hängde ut. Jag svepte kläderna omkring mig. Men nu orkar jag inte längre hålla mig uppe [...] Kämparna förband sina sår och sov under natten. Nästa morgon återvände de till draken. Røjde undan de döda

och spolade bort blodet [...] Tog sedan Thorulf i en kista norrut... «.

I mitten av 1800-talet skrev en historiker att dessa öar under vikingatid var en vanlig mötesplats när man skulle komma överens om gemensamma härfärder. »Den som hade lust att ge eller ta stryk, kunde alltid vara säker på att här gick hans önskan i uppfyllelse.« I dag, 1 000 år senare, gör inte öarnas ungdomar upp med svärd. Men inför påsken är det i den trädfattiga skärgården hård konkurrens om att samla ved till påskeldarna. Traditionen bjuder därför att pojkar vildsint och stolt krigar om varje utslängd julgran! Vi vet i dag att det finns många överdrifter i Snorres yviga berättelser och att det ibland mer är skrönor än historia. Även om vi ska komma ihåg att när det gäller kontrollerbara fakta har ännu ingen forskare klått Snorre med uppenbara lögnar eller felaktiga uppgifter. Vi ska också komma ihåg att den tidens blodiga fejder var många och att kämparna definitivt inte bara slogs med julgranspåkar!

Sagornas eviga älv

Det var mycket Göta älv som med sina eviga flöden närde livet vid stränder och innerskärgårdar. Gautr Elf som den hette i forntid. En del gamla gränsdokument använder detta namn också för Klarälven och norska Trysilselva. »Älven« har nog varit det vanligaste namnet för de som bott nära. Dess vattenmassor är enorma och sägs kunna förse var och en av jordens mer än 6 000 000 000 (sex miljarder) människor med 15 till 20 liter vatten per dygn! Dess flöde rinner upp nära Rogen i Härjedalen och tar sig sedan vidare ner över sjön Femunden i Norge. Därefter kallas floden Engeren som blir till Trysilselva och Klarälven. Tillsammans med sträckan över Väneren (Väni vatten eller det Vänliga vattnet) och färden ner till mynningen har vi ett lopp på hela 70 mil.

En egen reflektion är att kraften och livet i detta »evigt« strömmande flöde kan ha med det fornnordiska namnet att göra. I den gamla asatron är samtidigt Gaut eller Gaute ett av de vanligaste namnen för skaparen och stridsguden Oden i den gamla asatron. Betydelsen av ordet Gaut finns kvar i isländskan och är utflöde, upprinnelse, utgjutelse. Den betydelsen är också innebörden i svenskans gjuta och en göt. Men säkert också manlig sädesutgjutelse som då symboliserar skaparens kraft. Forskningen tror att kulten kring Oden och Tor kom hit några hundra år efter vår tideräknings början. Kanske såg dyrkarna av Oden den väldiga älven, med dess enorma utflöden ifrån fjällen, som en symbol för skapelsen och sin viktigaste gud och kanske var det också därför de gav den just namnet Gautr Elf: Odens älv! Skaparens älv! För att vinna visheten och sina allseende korpar Hugin och Munin offrade Oden själv sitt ena öga just till en upprinnande källa! De som bodde vid älven fick så namnet gauter av andra folk (ungefär som vi säger götaälvbor). När Jordanes talar om gautigot, alltså goterna vid älven Gaut, börjar han den romanisering eller latinisering av namnet som gör att vi i dag säger Göta och Göteborg.

»Göteborgs moderne hövding« Göran Johansson brukar oro sig för att utländska journalister ska glömma våra »svenska prickar« och skriva blott Goteborg när de ska berätta om staden. Ett bra sätt att lösa problemet vore kanske att lämna latinet och gå tillbaka till den gamla fornsvenska stavningen? Varför inte Gauteborgh?

I den vackra och väl bevarade byn Göddered i Rödbo, med en hänförande utsikt över Nordre Älv, finns också namnet bevarat. Betydelsen är gården i röjningen vid Gautr Elf. Eller Odens röjning. I Göddereds marker finns också 10 000 år gamla lämningar från stenåldern.

I dag säger vi Göta älv, Frölunda och Torslanda. Söder om Odens älv fanns det under järnålderstid säkerligen en offerlund tillägnad fruktbarhetsguden Frö. Norr om Odens älv offrade man åt bondeguden och krigaren Tor. Säkerligen levde människorna här vid älvmyningens bägge stränder i en gemenskap. Kanske fanns det någon form av altarsymbolik i att Oden här hyllades som den stora skaparkraften, med Frö och Tor på var sin sida?

I västerled ut över världshaven

Om morgnarna kör jag till arbetet längs Nordre älvs kraftfulla vattendrag. Sen eftermiddag går hemgången samma väg. Detta är stunder när naturen ibland — som om våren — rodnar blygt och koketterar med skir solgrön skrud; ibland — som under midsommardagarna — låter hon fullständigt hämningslöst Västerhavets vindar älska med alla sina blomkalkar; ibland — som under sensommaren — bjuder hon ut sig lojt vällustig; ibland — som under rimfrostiga höstdagar eller klara vinterdagar — visar hon upp sig i dräkter med grått, gult och rött eller kristallvitt. Någon riktigt frusen vinter då kan jag se hur väldiga smutsgula isflak med gnissel, gny och brak tornar upp sig i förunderliga bröten.

Dessa resor är också stunder med historiska drömmar. I älvbrinken dansar inte bara de beslöjade älvorna utan där ser jag Kastellgårdens redan utslitna torpare slita med sina magra tegar. Där hör jag också støj, skratt och svordomar från Kongahällas fattigkvarter här på Hisingssidan. Ibland hör jag också vapenlarmet och dödsskriken nedanför Nyklaborgs stenmurar. Eller vansinnesnägget från en hingst som i länden genomborras av en lans.

I en vacker uppsats om älven skriver Kristina Bengtsson att den är:

»Ett evigt flöde av vatten — och ett flöde av tid där man kan föreställa sig farkoster och människor från olika tidevarv — i stockbåtar, bronsåldersskepp, drakskepp, koggar, galeaser, ångbåtar och dagens nöjesbåtar.«

I forntiden — ända fram till medeltid — var bosättningarna på Hisingen koncentrerade i väster och nordväst. Mot Nordre älv och ut mot havet. Det är också älvens norra arm som är huvudflödet. Bara för 100 år sedan strömmade över 90 procent av dess totala vattenflöde ut denna väg. Mot bara tio procent ner mot Göteborg. Regleringar och muddringar har delvis ändrat strömmarna. Men fortfarande rinner mer än 70 procent av vattenmassorna ut i »Kungälven«. Hade historien fått ett annat förlopp och den stora hamnstaden hamnat vid dess stränder. Då hade nog den sydligaste delen av dagens Göta älv kommit att kallas Södra älv.

Ända fram till långt in i medeltiden var båten eller skeppet det viktigaste transportmedlet. Vattenvägarna var den tidens motorvägar. På land fanns bara eländiga, leriga hålvägar. Från Skåne till Mälardalskapen tog det kring en vecka att fara längs kusten. Med häst och skraltig vagn över landbacken fick man räkna med en månad. Sak samma här vid Västerhavet. Det var därför Sydnorge, Danmark och England under denna tid var våra närområden. Från Hisingen till England kunde man med goda vindar segla på någon vecka. Den mödosamma landvägen till Stockholm krävde däremot någon månad. De stora och svår genomträngliga skogsområden (inte minst Tiveden) som skiljde Götaland från Svealand gjorde att man ofta om dessa landsändar sa Sunnanskog och Nordanskog. Det är dessa usla transportvägar som ända fram till 1200-talet »försenar« det svenska riksbygget.

Vad var det då som gjorde vikingatiden så spektakulär och vad var det som gav Norden ett internationellt inflytande som vi knappast haft — vare sig förr eller senare. Samtidigt som handel och kristendom vandrade in i vår landsända restes också nationalstaternas första gränsstenar. Vad var det som fick bondpojarna hemmavid att sätta sig på långskeppens många roddbänkar och dra ut i västerled? Befolkningsökningen betydde att fler munnar skulle mättas och klimatförsämringen gjorde detta svårare, menar många forskare. Om tillgänglig åkermark är brukad betyder den germanska arvsrätten — där äldste sonen tar allt — att yngre bröder inte har många andra val än att »söka lyckan« på annat håll.

En viktig bakgrund är att när vikingarna satte fulla segel — då såg vi en period med svaga statsmakter i Europa. Romarriket var historia. Frankerna splittrades i häftiga tronstrider liksom regionerna England, Wales, Skottland och Irland. De tyska Hansestäderna med sitt ekonomiska förbund hade ännu inte fått sitt starka grepp över södra Östersjökusten och de tyska riddarordnarna hade ännu inte drivit undan slaverna. Men här finns också andra viktiga skäl.

Ypperlig skeppsbyggnadsteknik

Med hjälp av de nitade och klinkbyggda (borden läggs om lott), strömlinjeformade långskeppen och knarrarna (lastfartyg) i ek och lind, tjärade och fogade med fårull och kåda. Med hjälp av yttre bord till roder (som gav namnet styrbords sida!) och den rorkult man började använda. Med hjälp av segel som kunde revas och hissas på mindre än tre minuter och sidoställas så att man klarade en mycket hård kryss. Med hjälp av 30 till 40 roddare vid dålig vind eller i floder. I kraft av alla dessa teknologiska genombrott byggde våra förfäder för över 1 000 år sedan några av de mest sjödugliga och snabba skepp som människan skådat.

Kopian eller repliken Saga Siglar, som kölsträckts och byggts upp efter en knarr som bärgats i Roskildefjorden, klarade vid en provsegling över till Nordamerika bland annat en orkan på 35 sekundmeter! De klinkbyggda borden ger en elasticitet där skeppet tål mycket hård sjö. Moderna styva material och mindre strömlinjeform gör vid grov sjö att skeppen lättare slås sönder. Med toppfarter på upp till tolv knop kunde man med bra vindar ta sig över från våra trakter till England på bara tre dygn. De grunda kölarna betydde att en ledung kunde gå in på grunda vatten och upp i floder. Våra första landstigningsfartyg! Det var inte förrän 1 000 år senare eller med de oceangående segelskepp (klipprar) som byggdes efter Första världskriget, som några fartyg kunde göra anspråk på samma prestanda som vikingaskeppen! Naturligtvis då med en helt annan lastkapacitet.

Mästare i navigation

Den tidens nordmän behärskade också väl konsten att navigera. Med hjälp av kända strömmar, landmärken, havsvattnets färg (blått var kalla strömmar, grönt mer varma), vindvimplar, förekomsten av olika fåglar och valar, stjärnhimlen (polstjärnan kallades ledstjärnan) och sist men inte minst den oerhört användbara solkompassen (ställs in på land och har provats i moderna segelrace och där visat sig fullt duglig). Med hjälp av denna kunskap tog sig nordmännen ut över världshaven. Från Skandinavien till Medelhavet. Ja, ända ner till kalifatets sagoomspunna Bagdad. Både i väster- och i österled. I nordväst över Atlanten till Island, Grönland och Nordamerika. Leif Erikssons bosättning i Newfoundland har nu av FN förklarats tillhöra vårt världsarv.

Det räckte nu inte med bara dugliga drakskepp och goda navigatörer. Det krävdes också dristiga, tränade och samtrimmade besättningar och lika erfarna som kloka »skippers«. Med de primitiva förutsättningar som gällde krävde en överfart till exempelvis Grönland en till perfektion intränad arbetsfördelning och en fullständig disciplin.

Det som möjliggjorde de stora sjöflottorna var ett strikt regelverk och en övergripande och mycket stark organisation. Hisingen var under lång tid en del av denna norska ledung eller marina organisation. Björkö var den norska flottans viktiga och sydligaste hamn. Befolkningen fick betala krigsgärd efter en taxering som varje år gjordes vid ett mantalsting. Så »långt upp som laxen gick i strömmarna« var landet fördelat i så kallade skeppsreden där varje område var tvingat att utrusta ett skepp. Beroende av områdets ekonomiska styrka gällde det ett sjödugligt skepp med antingen 20, 25 eller 30 roddbänkar. Regeln var att en krigare skulle rustas för var sjunde person i byarna. Vid vapentinget var det besiktning och då skulle soldaten ha en bredyxa eller ett svärd samt spjut och sköld. Var skölden i trä skulle den vara klädd med tre järnband fram, järnsöm kring kanten och handtag på baksidan. Vid varje roddbänk skulle det finnas en duglig båge och två tolfter (dussin) pilar.

Globala handelsmän

I ett Europa med svaga eller splittrade statsbildningar — ett maktvacuum — tog sig nordmännen fram med en obändig dådkraft. Modern forskning har i grunden vederlagt myten om vikingen som blott och bart en blodtörstig sälle som plundrade allt som kom i hans väg. »I en

brutal värld var vikingarna de mest brutala«, som en historiker sammanfattat deras roll. Fruktansvärda krigare men också handelsmän, stads- och statsgrundare liksom koloniserare. De grundade städer som York, Dublin och Kiev. Kungariket i England och de hade del i att bygga upp de skotska och irländska kungamakterna. De koloniserade Island, Grönland, Färöarna, Orkney, Hebriderna, delar av Irland och nordöstra England, västra Skottland och Isle of Man. De kom att dominera det franska Normandiet. Som första européer landsteg de i »den Nya världen«. Svenska vikingar från Roslagen (ruser) blev den ekonomiska, politiska och militära elit som grundade Ryssland och troligtvis namngav den nya statsbildningen efter sitt eget namn. Som kuriositet och en liten parentes så intog våra nordmän handelsstaden Gent hela tre gånger. Gent som i dag är hemstaden för Tuveverkens belgiska systerfabrik.

Vikingarna var globala handelsmän med en överlägsen transportteknik. På fullt allvar säger historikerna i dag att Norden inte fick ett lika förstklassigt logistiskt nätverk förrän SAS linjetrafik efter Andra världskriget kom igång. Den internationella samordningen av vikingarnas handel eller militära eskapader underlättades genom familje- eller ättsammanhållningen. Hövdingen med säte i Oslofjordens Skiringsal hade kanske släkt både i Nordre älvs Kongahälla, danska Hedeby, engelska York eller i Wolin vid Odens mynning. Släkten i Wolin hade i sin tur kanske förgreningar i Birka och i de slaviska handelsplatserna Staraja Ladoga och Novgorod. Ett logistiskt nätverk där man kände varandra och kunde lita på varandra. En tillit eller trygghet som är den grundläggande förutsättningen för all handel.

Den som tror att vikingarnas ättsammanhållning byggde på rasbiologi och blott blonda och renrasiga germaner trampar helt i galen tunna. För att främja sina egna handelskontakter eller sina militära allianser gifte de pragmatiskt och flitigt in sig i släkter från alla de landområden där de försökte rota sig. Vare sig det var slaver, franker eller kelter. Ja, Oden själv och hans asar sågs som tidigare invandrare från regionen kring Svarta havet. Snorre Sturlasson skriver att Oden hade stora egendomar i »Turkland«. Vid bygget av ett nytt hotell nära Tyskerbryggen i Bergen 1962 hittades lämningar av ett skepp, byggt enligt vikingarnas konstruktionslösningar, som en gång var 36 meter långt och kunde sätta 400 kvadratmeter segel och ta en last på 200 ton. Från Svalbard ner till Jylland och sedan ner över kontinenten och ut till de brittiska öarna byggde de upp globala eller halvglobala handelsruttor. Regelbundna handels- och transportleder också ut över Nordatlanten

En stridshjälms värd två slavvinnor

Nordmännen exporterade järn, timmer, tjära, smör, honung, läder och norsk täljsten, kammar snidade av horn, trälar och skeppsbyggnadsteknik. I knarrarna från Nordnorge fanns de dyrbara valrossbetarna som nere i Europa snidades till de vackraste schackpjäser. Pälsverk var deras kanske värdefullaste handelsvara. Den kräsna överheten i Europa visste väl att de bästa skinnen kom från de kallaste regionerna. Svart- och rödräv, liksom ljusgrå vinterpäls från ekorre, hare, mård och björn. Vilken furste ville inte stoltsera med ett grant mård-bräm i sin mantel? Importen var fina tyger, smycken, silver, guld, glas, vapen, salt, viner och trälar. Under sen vikingatid slogs de första nordiska mynten. Men det viktigaste betalningsmedlet var silver i gram. Tio hönor var värda ett gram silver. Ett svärd 126 gram. En trälinna 204 gram. En hjälm 410 gram. Dyrbarast var den ringbrynja, som få hade råd att bära. Den värderades till så mycket som 820 gram silver! En stridshjelm var alltså värd två slavvinnor!

Kanske av rädsla för att spä på nysvensk nationalism och det ras-biologiska trams som predikas av en del skinnskallar har en del debattörer skrivit ner betydelsen av vikingatiden. De vikingar som fanns var dessutom »snarare norrmän och danskar än upplänningar«, säger man. Visst. Den stora majoriteten av nordborna satt inte på långskeppens roddbänkar utan de harvade i myllan. Det har de flesta skandinaver gjort ända långt in på 1900-talet. Men det betyder inte att vi ska underskatta vikingatidens betydelse för handel, hantverk, penningekonomi, stads- och statsbildningar samt kyrkans erövring av landet. Med långskeppen färdades också de nya

idéerna. Under något mer än 25 år betalade bara England ut ofattbara mängder silver till skandinaverna. Allt som allt rörde det sig om 97 000 kilo silver, från 990-talets början till år 1018. Dessutom var den tidens blekingebor, skåningar, hallänningar, hisingsbor och bohuslänningar, härjedalingar och jämtar, de var just danskar och norrmän!

Likfärd över Nordsjön

I mitten på 1060-talet — efter en blodig sjödrabbning vid Nissans utlopp — seglar den danske kungen Sven Estridsson och den norske kungen Harald Hårdråde upp i Nordre älv och höll ett viktigt rådslag i Kongahälla. Av alla de kungamöten som ägt rum här vid älven var nog detta det mest betydelsefulla. Trots att Harald segrat vid Nissan vill han göra upp i godo. Detta för att få rent bord hemmavid och kunna båda alla tillgängliga styrkor i ett försök att än en gång erövra England. Hårdråde var en legendarisk vikingahövding som bland annat varit ansvarig för alla de varingar (skandinaver) vilka lejts som livvakter hos kejsare Paflagon i Konstantinopel. Med kejsarens trupper deltog han i strider mot bulgarer och araber och i ett längre fälttåg på Sicilien.

Med en ofantlig skandinavisk flotta seglar han nu mot England för att där möta kungen av England, Harold Godwinsson, i ett berömt slag vid Stamford Bridge 1066. Hårdråde stupar och faller med sitt standar. Sonen Olav Kirre får återvända med de fallnas kroppar och den likfärden över Nordsjön kan sägas vara det dramatiska slutet för vår vikingatid. Tre dagar efter slaget vid Stamford Bridge besegrades segraren från Stamford Bridge, Harold Godwinsson, av Vilhelm Erövraren i det för England så avgörande slaget vid Hastings. Vilhelm var hertig av det franska Normandiet och som det sägs barnbarns barn till den viking, Gånge Rolf, som av frankerna förhandlat sig till hela denna provins som förläning. Rollo som han senare kallades hade fått sitt namn för att han var så tung och kraftig att han fick gå bredvid sin häst...

Utflykt i tid och rum

Innan berättelsen får fortsätta gör vi en lite längre utflykt i tid och rum för att bättre förstå den utveckling som kommer att bli avgörande för Hisingens historia. En tidsindelning av historiska berättelsers olika skiften och epoker med skarpa och eleganta, smått kirurgiska snitt är naturligtvis mycket praktiskt. Men då må man veta att uppdelningen alltid mest beror på värderingar. Ekonomiska, politiska, religiösa och ideologiska värderingar sammanvävda till en brokig matta. 1600-talets och stormaktstidens historieskribenter såg Sverige som nära nog alla kulturers livmoder. Professorn i medicin, Olof Rudbeck den äldre, skrev exempelvis ett stort historieverk, *Atlantica*, där han kom fram till att Sverige var den sjunkna sagoön Atlantis, jordens äldsta konungarrike, grundat kort efter syndafloden! Rudbeck var helt enkelt fånge i tidsandan och präglades av stormaktstidens behov av nationell romantik och patriotism. På samma sätt som vi alla alltid lever med ekonomiska, sociala, ideologiska, politiska och religiösa födelsemärken och en samhällelig »tukt« som vi aldrig helt kan tvätta bort.

Begreppet mellantid skapades av tänkare, filosofer och »de sköna konstarnas utövare« i 1400-talets Italien. De tyckte att mellan romarikets kollaps och deras egen eleganta renässans eller återskapelse av antikens ideal och stora tänkare fanns det ingenting annat än mörker. En lika skrämmande som dyster tid av hopplöshet. Mellantid — alltså inte medeltid. Mellan deras egen storhet och antiken fanns bara armod, elände och andliga järnätter.

Först horder av »barbarer« och sedan digerdödens fasansfulla amok under 1300-talets första decennier, när en tredjedel av Europas människor i en rasande följd dukade under av hostiga febrar och lunginflammationer, och bars till sista vilan med öppet gapande, svarta, variga sår. Sorgen och uppgivenheten. Ja, människors vettskrämdhet för dödens ofattbart snabba andepustar var en del av den mörka bakgrund som präglade dessa tänkare, när de med många

varv virade in en hel epok i ett mycket svart sorgflor.

I Sverige skulle medeltid ha rått från vikingarnas brutna 1000-tal med kyrkans invandring och utbredning, fram till Gustav Vasas reformation på 1500-talet. Alltså i mycket en religiös avgränsning. Medeltiden skulle gränssättas som tiden mellan asatro och reformation. Helt enkelt den katolska tiden!

Ett annat bredare och kanske bättre grepp är att se den svenska medeltiden som en omvandling vilken i sina huvuddrag blir bestående ända långt in på 1800-talet. De forskare som valt detta synsätt brukar använda begreppet den långa medeltiden. Min uppfattning är att den verkar mer vettig. Fler materiella ankare som betyder mer historiskt fotfäste.

Dessa historiker pekar på den strävan till handelsutbyte, det skickliga hantverk och de stadsbildningar som sker. Stadsbildningar som än i dag är hållfasta nav för ekonomi, socialt liv och politik. Landsbygden och med denna den stora mängden av människor får ett landskap och en social ordning, med byar, socknar, skatter och herrans tukt och förmaning som kommer att vara intill industrialismens genombrott. Under exempelvis 1600-talet räknades hela 95 procent av befolkningen fortfarande till allmogen.

Ståndssamhället med adel, präster, bönder och borgare slår ner sina starka bopålar i samhällskroppen. Här grundas 600 år av socialt stabila levnadsvillkor. Landskaps- och senare nationella lagar sätts på pränt. Ståndsriksdag och stånds rätt — eller klasser — ersätter ättesamhället och landskapens självbestämmande. Vid ett historiskt viktigt möte på Magnus Ladulås kungsgård Alsnöhus, 1280, kom kung och rikets främsta män överens om skattefrihet för alla som gjorde krigstjänst åt kungen med tungt beväpnade ryttare. Frälset eller adeln kom att ekonomiskt, politiskt och militärt dominera riksstyret ända fram till representationsreformen 1866!

Den starka staten

Genom segern i slaget vid Brunkeberg, 1471, lägger Sten Sture grunden för en statlig centralisering. Med hårdhänt nit stärker han rikets finanser. Monarkin och staten flätas ihop med band som håller även efter reformationen och Gustav Vasas »förstatligande« av kyrkan. På många plan och nivåer finns naturligtvis motsättningar men framförallt en stor gemenskap. Den ene kan inte växa utan den andre. Svärdet och korset strider gemensamt.

En nationalstat byggs upp. Egentligen en militärt stark stat med många nationer. Med kulmen under Stormaktstiden med dess svenska, finska, baltiska, polska, tyska och ibland dansk-norska nationer. Gustav Vasa tvingar fram en ärftlig monarki. Den katolska tiden efterträds av en statskyrka — inte av en folklig lutheransk kyrka. En situation som skapade 1800-talets frikyrkliga revolt. En statskyrka som inte upphörde förrän i våra dagar — drygt 400 år senare!

Den starka svenska staten kom att kulminera med det karolinska enväldet eller den militarisering och diktatur som bokstavligen kröns när Karl XII som femtonåring själv, kraftfullt och högmodigt trycker kronan på sin egen hjässa.

Här ser vi en militär styrka, som inte byggde på bondeuppbåd, enkla och billiga vapen eller tillfällig vrede mot orättvisor och utsatthet, utan infanteri, rytteri, och till sist ett helt värvat artilleri och en marin, som levde av sold eller lön i någon form och kunde börja böja ner armbågarna på såväl motsträviga bönder som stormän, godsherrar och lokala stridsherrar. Kungamakten bygger borgar till sitt försvar och tar armborstet som sitt skarpa vapen. Armborstet som funnits med i den kinesiska vapenarsenalen redan före vår tideräkning får en snabb teknisk utveckling. Från bågstavens träbåge (alm) till horn- och senbåge över till järnbåge och mekanisk utlösning.

Armborstet och långbågarna kom under något hundratal år att dominera över rytteriet, som red med små och dåligt skyddade hästar. Men under medeltid — med början i 1200-tal —

betyder sadel, stigbyglar och nya importerade större hästar att det dyra kavalleriet blir oerhört slagfärdigt och kraftfullt. Hästskor, bepansrade ryttare och hästar tillsammans med sköldar och hjälmar skapar en sorts pansarstyrkor som ökar slagkraften och ger den begynnande statsmakten en hårdslående militär styrka. I sin mustiga romankvartett från medeltiden, där vi bland annat följer tempelriddaren Ams öden, visar Jan Guillou fängslande vilken oerhörd betydelse rytteriets genombrott hade.

En statsmakt som tar in skatter och tributer av alla de slag skaffar sig på så sätt materiella möjligheter till att för gott hålla stående väpnade förband. Den kan också sätta in tränade pikenerare, klädda i järn och brynjor med sex meter långa lansar, stridsklubbor och svärd för att »röja upp« efter rytteriets chock. Karbiner, pistoler och musköter kommer efterhand att betyda styrka och eldkraft som aldrig skådats. När artilleriets nya, tunga pjäser, med pengar först från Sala silvergruvor och senare från Falu koppargruva, tullinkomster och stångjärns-handel, kan vräka ut sina dimmor av svartkrut, mördande artillerield och död är det den starka staten som segrar. Särintressen, från bergsmän, gränsadel och bönder besegras. Provinsiella upprorsmän som Engelbrekt Engelbrektson och Nils Dacke dödas och jordas och med dem det gamla landskapsväldet!

Statsmaktens hårda muskler och dess slagstyrka mot upproriska stormän och bondeuppbåd var den väl tränade, stående, fasta armén. Framförallt det dyra tunga artilleriet och rytteriet byggde på värvning och inte bara utskrivning eller senare tids indelningsverk. Det var med värvat tyskt rytteri som Gustav Vasa bokstavligen bröt ryggen av och steglade (man spikade upp den döda kroppen på en påle) de småländska gränsböndernas Nils Dacke och det största folkliga militära upproret i svensk historia.

Statens expansion med central administration och fögderi uttrycks som tydligast i siffrorna för de väpnade styrkornas utveckling. Den armé som besegrade danskar och Dacke samlade 4 000 man. I slutet av sin regeringstid kunde Gustav Vasa falla tillbaka på en stående armé av 15 000 man! Karl den XII:s indelta armé år 1700 uppgick till 40 000 soldater. Han förfogade dessutom över 25 000 man värvade legoknektar huvudsakligen förlagda som besättningar i provinsernas fästningar. Örlogsflottan samlade 38 linjeskepp med besättningar på 15 000 man.

Nya jordbruksmetoder

I den långa skarven mellan vikingatid och tidig medeltid sker en rad viktiga förändringar i människors sätt att leva. Spannmålsodlingen får med hjälp av järnskodda spadar och årder en allt viktigare roll. Det blir lättare att dränera och nya tyngre jordar kunde tas i bruk. Tröskklubborna ersattes av slagan. En sorts rorkult där handtaget var rörligt i förhållande till själva slagkäppen. Långhusen försvinner och bostads- och uthus av alla de slag får stadiga och långlivade väggar av knuttimrade stockar. Tvåskiftesbruket härskar. Där byns gemensamma mark delades upp i två väl inhägnade delar. Här odlas spannmål växelvis med träda. Först korn, senare råg och havre. Mellan dessa hägnen löper fägatan till utmarkerna som var betesland. Gårdarna har var sin teg på de olika inägnorna. Varje fastighet har också kålgårdar, ärtsängar och höns.

Den här uppbyggnaden sker under tusentalets första två sekel och namn som -by, -landa, -dal och -um minner från denna tid. Gunnesby (efter Gunne), Steineby (efter Stein) och Kvissljungeby (lustigt nog Kutryggarnas by), Lundby (byn vid den gamla offerlundan), Torslanda (Tors marker) och Björlanda (Bäverlandet efter norska bjor) är exempel på detta. Liksom Norum som går tillbaka på Norhem, bosättningen vid en trång farled eller ett smalt sund, ett nor. De gamla ortnamnen vittnar också om att Hisingen var en mötesplats för norsk, dansk och svensk kultur. Det norska dopnamnet Leif finns i Lexby (nu galoppbana), det svenska Älvar i Älvegården och det dansksvenska Alle i Alleby. En del forskare talar om en

Skagerack-kultur eller ett Skagerackspråk där förbindelserna över havet skapade en närmare samhörighet än de från de olika gryende nordiska statsbildningarna.

Senare, 1200- och 1300-tal, med ett varmare klimat, snabb befolkningstillväxt, frigivning av alla trälar samt bättre huggyxor och järnspett för skogsröjning, då sker en utflyttning från de tidiga byarna. De nya gårdarna får ofta namn med ryd, röd, red och rud efter just röjningen. Exempelvis Larsered (Lars röjning), Sörröd (efter bohuslänskans surve som betyder slarver, alltså Slarverns röje) eller Kättilsröd (röjningen med en kätte för boskapen). Stenebys grannby, Unnered, fick då säkert sitt namn från en utflyttad son, Unne, som där röjde mark för sitt nya hus. Namn som anger ett geografiskt läge i förhållande till andra gårdar är också senare avstyckningar. Som Nord-, Södergården eller Mellangården. Östergårde är exempelvis en avstyckning som tagit gårdet öster om Lexby i bruk. Under 1200- och 1300-talet kommer den så viktiga plogen med vändskiva samt seldon och hästskor som ger hästen bra dragkraft. Hästen får en allt mer betydelsefull roll för tunga transporter. Även om oxen under lång tid kommer att vara fattigmans häst på samma sätt som geten var fattigmans ko. Bysmeden blir en viktig person för gårdarnas folk.

Under den »långa medeltiden« från 1100-1200-talet in i sent 1700-tal sker inga dramatiska sociala förändringar för människorna på Hisingen. Jordbruk och djurhållning håller samma lunk och sker med ungefär samma metoder. En ständigt slit på åkrar och i fähus. Sådd, skörd och tröskning. Slakt, byggnadsarbeten, tillverkning av skor och tunnbindning samt ölbrygging. Kvinnorna mjölkade, ysta-de och skötte storbaken med de ojästa hårda tunnbröden av korn. De spann, vävde, och sydde kläder. Barn och gamlingar skulle skötas. Utan rinnande vatten, elspis, tvättmaskin, blöjor eller penicillin! Inte förrän i slutet på 1800-talet kom den i Sverige så älskade järnspisen. Innan dess skedde matlagning med trefotsgrytor över en öppen härd. By- och sockenlivet följer väder och årstider. Sillruscherna är stora glädjeämnen Missväxt och grasserande farsoter de stora hoten. Förödande siffror från 1711 för Tuve socken, kan illustrera detta. Socken hade detta år omkring 300 innevånare och mycket hastigt tog böldpesten hela 41 människors liv! Man hann eller vågade inte ens att få ner de döda i vigd jord. De flesta av de döda bara grävdes ner i en backe mellan Grimbo och Gunnestorp.

Kyrkklockorna ringer för dop, bröllop och begravningar. Människor möts i glädje och i sorg. Stora tilldragelser i livet som ett bröllopgille skulle hållas i åtminstone dagarna tre. Till de första dagarna kom inte bara släkten utan alla i byn var inbjudna. I dag diskuteras att avskaffa annandag pingst som en ledig dag. Före Gustav III innefattade storhelgerna också tredje- och fjärdedagen. Men då ska vi komma ihåg att idén om en lång skön semester på sommaren var fullständig otänkbar.

Skogsskövling och plågsamma krig

Under 1600-tal och definitivt under 1700-tal försämras livsvillkoren dramatiskt när skogsskövlingen till sist gått så långt att träden helt enkelt var borta. Egen avverkning till bostäder, fähus, vagnar, båtar, redskap och ved samt skövling och bränning från både danskar och svenskar lämnade inte många pinnar efter sig. Årtionden av byggnadsarbeten på fästning Göteborg och pålningsarbeten krävde smått otroliga mängder byggnadsmaterial. Det mesta togs från skogar runt Alingsås. Men naturligtvis också från närområdet. Bara befästningarna från nuvarande Drottningtorget till Rosenlundsbron krävde 6 750 pålar 8 till 9,5 meter långa, 16 200 kluvna pålar 3,5 meter långa, 1 584 bjälkar 8,9 meter långa samt 4 608 bräder! Under 1500-talet hade dessutom många gårdar på Hisingen tvingats att betala en del av sin skatt med ekstockar och huggen ved .

Skogarna blev till vindpinade ljunghedar. Betesmark som regelbundet brändes av för att ljungen inte skulle bli för vedartad och därför bli otjänlig som foder, bränderna och det hårda

betetrycket förhindrade sedan effektivt nya träd från att växa upp. Skogen har ofta kallats för »fattigmans tröja«. Den ger jaktbyte, skydd och värme. Under flera hundra år fick hisingsbönderna leva utan denna värmande tröja. Från utmarkerna fick de försöka få hem torv och ljunng till »bränne« i sina öppna spisar. Allt virke fick köpas dyrt inåt landet och sen transporterats hem med båt.

Men värre än skogsskövlingen var kriget som många gånger så svårt plågade befolkningen. Ser man till siffror bara från Karl XII:s ofredsår under 1700-talets två inledande decennier räknar forskarna med att mer än 200 000 män ställdes på benen inom ramen för det ordinarie indelningsverket, därtill kom värvade trupper. Hisingens indelta var båtsmän och alltså enrollerade i örlogsflottan. Minst 120 000 stupade eller dog av sjukdomar i fält eller i fångenskap (en del forskare har mycket högre siffror). Av de 30 000 män som blev fångar hos tsaren var det bara 5 000 som återvände efter kriget. Under Karl XII:s långa och många krig kommenderades bara från Torslanda och Björlanda socknar 130 båtsmän ut i kriget. Endast 60 kunde återvända hem. De bägge socknarna hade blott omkring 1 500 innevånare...

Om man ställer dessa i sig så fasansfulla siffror i förhållande till Sveriges och Finlands ringa befolkning, på sammanlagt bara 1,8 miljoner människor, blir förlusterna nästan ofattbara. Inte minst om man tänker på att de stupade alla var män i en arbetsför ålder. Tänk om, av Sveriges nuvarande befolkning, 500 000 yrkesverksamma män skulle stupa eller dö i sjukdom! Samtidigt spred sig dödliga farsoter som präriebränder. Värst var böldpesten som 1709 skördade minst 100 000 dödsoffer! Ofredsåren lämnade många gårdar öde eller i händerna på hårt trängda änkor, småbarn och gammelfolk.

Hisingen med sin utsatthet som gränsland revs sönder, många gånger med dess jordar som slagfält. Åkrar och betesmark trampades och kördes sönder av rytteri, trupp och de tunga trossvagnarna. Plundringar, brandskatter samt övergrepp av alla de slag hörde periodvis till vardagen. Vanliga skattebördor och extraskatter. Ständiga skjutsningar, vägarbeten och arbetsplikt vid fästningarna tog både tid och kraft från det egna arbetet på gårdarna. Kurt Lindal har i sockenböckerna om Björlanda och Torslanda väl fångat hur gränsbygden sitter som i ett militärt skruvståd:

»Att vara bosatt i en gränstrakt och i ett område mellan flera fästningar — det var som att leva i närheten av en aldrig helt slocknad vulkan. Kom det ett utbrott, så drabbades de närmast boende först och hårdast.«

Kungahälla — »Förintad stad«

Framförallt nordvästra Hisingen — Björlanda, Tuve, Säve — var en rik och livskraftig järnåldersbygd. I nära samhörighet med byarna i Tors-by, Harestad och Ytterby på andra sidan Nordre älv. Här var knutpunkten för handel och transporter. Älvens ständiga flöde var den tidens motorled. Men här möttes också daner, göter och normän. En möjlig handelsplats kan ha varit vid Kallerhamn nära Öxnäs (Oxnäset) i Säve vid Nordre älv. Det norska Hisingen kommer senare att ha en ox i ett skepp som sin häradssymbol. Tidigt talar de isländska källorna om Kongahälla och en kungsgård på inlandssidan. Det är också belagt att här, i skärningspunkten mellan olika framväxande riken, har flera avgörande kungamöten ägt rum.

Men det är under tidig medeltid som Kungahälla definitivt tar plats som en av Norges viktigaste städer. Bara överträffad av Bergen, Trondheim och Oslo. Inte som en storstad med våra mått. Men med flera stenlagda gator, hantverksbodas, köpmannagårdar och handelsbryggor. Troligtvis en »tyskebrygge« som i Bergen där handelsmännen från Lübeck skötte sina affärer och godshantering. I hamnen lossades det oumbärliga saltet, kläde, öl, granna viner och kryddor och där skeppades ut järnvaror, torkad fisk, smör, oxkött och hudar. Bland annat getskinn till munkarnas pergament!

Men här fanns också en omfattande skeppsbyggnation. Här barkades, sågades höggs och

hyvlades. Kölar sträcktes och bord byttes, de hamrande nitslagen hördes i hela staden. Till vintern skulle båtarna tjäras. I repslageriet fick man fram dugliga rep av hampa från Balkan. Här arbetade också segelmakarna med sitt lin. På en kulle låg en militär kastell (enklare befästning) med kungens krigare förlagda i kasern. Flera kyrkor och två kloster. Stormännens Augustinerorden fick sina medel från omfattande jordinnehav. Bland annat många hemman på Hisingsidan.

Kungsgården krävde omfattande marker och många människor. För när kungen och hans stora följe red in i staden — då gällde det att visthusen var fulla med skinkor och stekar, mjödkaren fulla och att vinflaskorna låg på rad. En av de kungar som gärna vistades i Kungahälla var den norske Sigurd Jorsalafarare (namnet efter hans pilgrimsresa till Jorsala, det vill säga Jerusalem). Sigurd månade om staden. Han byggde kastellet och Korskyrkan, som säkerligen var en av de vackra stavkyrkor där sirligt snidade drakhuvuden tecknade sig mot skyn, som minnen från den svunna vikingatidens drakskepp.

Bara fem vintrar efter Sigurds död — 1140 — utsattes denna rika och blomstrande lilla stad för ett överfall, en hänsynslös plundring och en eldbrand från en vendisk rövarflotta. Venderna var slaver bosatta i södra Östersjöområdet. Åren före överfallet på Kongahälla hade tyska, danska och norska styrkor plågat dem med hänsynslösa härjningar som fick dem »att lämna land och bo på vågorna«, som prinsarna Pribislaw och Niklot sa till biskop Gerold i Hamburg, när de inför kyrkan stod till svars för sina plundringar. Nu på sensommaren seglade de upp för Nordre älv för att hämnas på normmännen. Snorre Sturlasson har med sitt livfulla och kryddstarka språk skildrat de dramatiska timmarna denna Larsmässodag. Som hans andra texter måste den läsas försiktigt. Men att hans egen fosterfar Jon Lopston levde som elvaåring i Kungahälla och själv upplevde alla vådor stärker trovärdigheten. Här är det Snorre själv som har ordet:

»Hundarna tjöt och slet sig lösa, de som kom ut blev galna och bet allt de kom åt, folk eller få. Alla som blev bitna så att blod kom ut föll i raseri [kanske rabies?]. Dessa förebud ägde rum nära nog varje natt, från påska till himmelfärdsdagen [...] Larsmässans afton, under högmässan, kom Rettibur, vundernas konung, till Kungahälla med 250 »snäckor« [smärre fartyg] och på vart och ett av dessa fanns 44 man och två hästar [...]. J Nio österfararskepp ägda av köpmän låg i älven längs bryggorna. Venderna la sig först bredvid dessa och slogs med besättningarna. Det blev en hård kamp för de angripna värjde sig länge och manligen. Venderna förlorade 150 fartyg, med tillhörande besättning, innan köpmanskeppen blev avröjda. Under hetaste striden stod stadsfolket på bryggorna och sköt på hedningarna [...]. J och så snart venderna väl fått köpmans-fartygen i sin våld, tog de allt gods de ville ha, stack sedan eld i staden och brände ner den i grunden, liksom fartygen. Därefter ryckte de med all sin makt mot kastellet [...] där blev en hård strid och stort manfall, dock mest bland vunderna.«

Bonden Ölver hade tagit sin stora stridsyx och rusat till hjälp:

»När nu Ölver hunnit så nära borgen att hedningarna såg honom, kom åtta fullväpnade män och omringade honom. Men Ölver svängde yxan bakut över sitt huvud så att den kom under hakan på den vend som stod bakom. Denne stapplade baklänges med sönderskuren strupe och kluvet ansikte. På samma gång högg han den som stod framför honom i huvudet och klöv det ända ner till skuldrorna. Sedan fortsatte leken och två hedningar till blev dräpta. Men Ölver själv blev illa sårad. De fyra som var kvar flydde, men två av dem gick ner sig i ett kärr där de blev nerhuggna av Ölver. De två återstående hedningarna kom undan. De som följde efter Ölver hjälpte honom upp ur kärret och hem till Skúrhaga [dagens Kungälv]. Där blev han läkt och det sägs allmänt att aldrig har en ensam karl utfört en manligare bedrift...

[...] Hedningarna gjorde ännu flera förtvivlade anfall, dock med uppehåll emellanåt för

att hämta nya krafter. Både de och de kristna var mycket trötta och många var sårade. Under en av dessa vilostunder, erbjöd Rettibur borgfolket fri lejd samt rätt att ta med sig vapen, kläder och så mycket de kunde bära. Den förståndige Sämund Husfrefya [kastellets befälhavare] var stupad och på inrådan av det flertal som överlevt gavs fästet upp och de överlämnade sig i hedningarnas våld. Det minst kloka beslut som kunde fattas då hedningarna inte alls tänkte hålla sina löften. De tog alla, både män, gubbar, kvinnor och barn, dräpte både sårade och minderåriga. Alla som de tyckte var besvärliga att ta med sig [...] hedningarna tog vägen till sina skepp och när de fann hur stora förluster de lidit gjorde de allt det kristna folket till sina trälar...«

»Vargen fick nog att äta«

Men Kungahälla återhämtade sig och byggdes upp igen. På älvens strömmar kom det dock att utkämpas ännu många hårda sjöslag. Flera tronstrider och inbördeskrig i Norge avgjordes här. År 1158 eller 1159 ska en svår drabbning ha ägt rum i älvkröken mellan Gullö och Ytterby gamla kyrka. Här mötte Inge Krokrygg sin brorson Hakon Hårdabreid (Skulderbred) i en bitter och skoningslös uppgörelse. Med några dramatiska rader har skalden Einar Skulason gett oss en bild av sjöslaget. Hans ord är som huggna i urberget:

*Många män föll i vattnet
Från skeppens blodiga stäv.
Vargen fick nog att äta.*

*Liken flöt i strömmen.
Den iskalla älven blev
Färgad röd av blodet.
Det heta blodet följde
Älven ut mot havet.*

*Många blodiga skepp flöt
öde efter striden i älven.
Männen spände bågarna
Och sände röda pilar,
Innan hövdingaföljet
Flydde i land från skeppen.
Hakons följe dög illa
I den hårda striden.*

En annan strid kom när tronkrävaren Sigurd Sigurdsson och hans fosterfar Markus på Skogen tagit sin tillflykt i Kungahälla och blev uppjagade av jarlen Erling Skacke, vars blott femåriga son Magnus kröntes till konung. Snorre Sturlasson berättade hur de fick fly över älven där de fick beskydd av hisingsbönder. När Skackes män försökte landstiga på ön möttes de av ett pilregn från bondeuppbådet. Då ska jarlen ha sagt:

»Låt oss ta deras skepp, men inte slåss mot dem, ty hisingsborna är svåra att hemsöka, hårda och oförvägna. Dessutom kan de inte behålla denna flock så länge då Hisingen är ett litet land.«

Efter att ha bidat sin tid uppe i Hisingens skogar tog de sig med hastigt byggda timmerflottor över älven och sedan norrut upp till Trondheim. När de senare sökte sig tillbaka söderut i Norge blev de gripna och avrättade av Skackes män. Med vintern kom jarlen tillbaka till Hisingen med en hel krigshär och kallade bönderna till tings. Han krävde 300 nötdjur i böter för att de hade tagit ställning för Sigurd. Men hisingsborna vägrade och då bröt Skacke plötsligt sitt julgästabad på Kongahällas kungsgård, red med sina män över isen och brände inne böndernas talesman Özur i hans eget hus. Skoningslöst fortsatte han och:

»antände dessutom tre andra gårdar och drap hundrade män, varefter han återvände till Kunghäll, dit bönderna, förskräckte av denna minnesbeta, kommo efter och erlade de ådömda böterna«.

Lundby och Tuve blir svenskt

Tiden omkring 1200-talets början betydde en ny storhetstid för Danmark. Riket sträckte sig utefter den tyska östersjökusten och Valdemar Segraren hade också kontrollen över Lübeck och Estland. Inga säkra uppgifter finns men den danska befolkningen har under denna tid skattats till mer än 1 000 000 människor. Dubbelt så mycket som Sverige, Finland och Norge tillsammans. Men i och med en svår militär motgång på 1220-talet föll detta välde sönder. Valdemars död 1241 utlöste en lång tid av inbördeskrig. Kungamakten fick dessutom stängas med bondeuppror och en svår tvist med sin ärkebiskop i Lund.

Danmarks svårigheter fick grannarna i väster och norr att börja röra på sig.

Under medeltiden hade Nordre älv en strömfåra söder om Gullö och Ragnhildsholmen. Bland annat vunderna hade utnyttjat detta genom att i skydd av öarna ro uppströms, så att de dök upp väster om Kungahälla. Där kunde de falla av medströms, släppa rodden och frigöra alla armar till att i stället greppa sköldar spjut och pilpågar. Stadens betydelse och samtidigt dess utsatthet gjorde att Hakon Hakonsson vid 1200-talets mitt lät bygga en borg på Ragnhildsholmen. I Nyklaborg fanns en kasern med en fast besättning. Här skulle vare sig vunder eller någon annan fientlig flotta kunna passera ostört!

Håkon Håkonsson la ner mycket möda på sina landområden vid den södra riksgränsen. Han röjde för bosättningar på Öckeröarna och byggde hus på Gullö. Under sin långa regeringstid lät han anlägga en borg på Bagaholmen mellan Hisingen och Bohusläns inland.

Bahus, som längre fram i tiden kom att kallas för Bohus fästning och under många hundra år militärt spela en nyckelroll.

Men framförallt träffade han flera viktiga politiska uppgörelser med den svenska kungamakten. Håkonsson var hungrig på mark öster- och söderut. Halland var i blickfånget. Danmarks tvinnade militära muskler ville han utnyttja till sin fördel. Men även svenskarna försökte ihärdigt att tränga västerut och anklagade bland annat Hakon Håkonsson för att ha »bränt Värmland«. Under tidigare delen av 1200-talet hade Sverige fått kontroll över Sävedalens och Askims härader och Västergötland nådde för första gången fram till Västerhavet. Fejden med norska kungamakten bröts i en fredsförhandling 1248 och som en symbol för att det var slut på tvedräkten giftes Birger Jarls dotter, Rikissa, med Norges unge prins Håkon.

1253 ankrade Håkon Håkonsson upp med sin flotta vid Öckeröarna och lät de kungliga skeppen fortsätta in i älvmyningen till »Lindholmarna«. På andra sidan älven red Bjälbojarlen Birger Jarl med tungt rytteri ut till Gullhed (där Skansen Lejonet senare kom att byggas) vid Mölndalsåns mynning. Kanske fanns det redan befästningar vid de bägge lägren. De hade gemensamma planer på att anfälla Danmark. Håkonsson sjövägen samtidigt som den svenska truppen skulle falla med marktrupper in i Halland. Kungliga slupar fick ros i diplomatisk skytteltrafik över älven. Men de krigiska planerna kom att skjutas upp och vid ett nytt möte nästa år deltog Danmarks kung Kristoffer. Bjälbojarlen sägs förgäves ska ha försökt medla mellan danska och norska intressen. När detta misslyckades red Valdemar Segers yngste son hem i vredesmod och på sin färd mot Köpenhamn lät han bakom sig riva Hallands broar. Först 1256 seglade Håkonsson med 300 skepp ner mot Kattegatt där han härjade och brandskattade Halland.

Skatt vid Stenebygården?

Någon gång under dessa politiskt så turbulenta år flyttades fler gränsstenar i vår omstridda

gränsbygd. De bägge socknarna på Hisingen, Tuve och Lundby blev svenska. Liksom den lilla tårbiten Arendal. Synneröd, Härröd och Syråla. Backa, Rödbo, Säve, Björlanda, Torslanda liksom Öckeröarna kom att vara norska domäner i ännu drygt 400 år. Det Norska Hisingen. Enligt den gränslista som upprättades 1554 börjar gränsen i Kvillens utlopp i Göta älv. Fortsätter i Kvillen norrut och böjer av vid Skändla, vidare runt »Holms gärde« och ner mellan Unnered och Steneby gårdar, passerar Klare Mosse, klättrar upp till dagens Store Vette i Länsångården och tar sig till sist ner till Färjestaden och tillbaka ut i älven. 1933 skrev J. Karkn om den gränssten där Holms, Unnereds och Stenebys ägor möttes:

»Väster om Holms ägor och i Steneby walle [...] På denna höjd bör det gamla gränsmärket tydligt sökas. Här finns också ännu det som givit anledning till ordet walle i gränsmärkets namn. Uppe på höjden ligger en ringformig vall av jord, ungefär fyra meter i genomskärning. Det är detta fornminne som är Steneby vall. Jag har inte haft tillfälle att se det, men att det är urgammalt, visas av det förhållandet, att säggen hunnits spinna sina trådar om denna vall. Där skulle finnas en stor skatt dold. Skattgrävare ska ha lockats dit att pröva sin lycka.»

När Volvo på 1970-talet köpte Stenebys och Unnereds marker kom de nya anläggningarna att byggas rakt över den gamla sockengränsen mellan Björlanda och Tuve. Samma gräns som i 400 år var riksgräns mellan Sverige och Norge. Kontor, ramtillverkning, förråd, axelmåleri och chassiverksstäder ligger i Björlanda eller på gammal norsk mark. Först inne i den egentliga slutmonteringen sker arbetet i Tuve eller på tidig svensk jord. Stenebyn har förmodligen anor sedan 1 000 år tillbaka. I biskop Eysteins jordebok från 1300-talet nämns byn för första gången skriftligt. Ägaren hette då Svenung Arnason. Under århundradena fram till dess Björlanda införlivades med Sverige skiftade ägarnas nationalitet. Ömsom var det »svenske gods«, ömsom kunde det ägas av exempelvis hövitsmannen på Bohus fästning, Henrik Krummedige. När Sverige tog över var det arvingarna till kyrkoherden i Kungälv, Holger Åkesson, som stod som ägare. Kungälv församling låg då under Oslo stift.

Gränsbygden och mötet mellan olika nationella kulturer speglas i hisingsmålet och i byarnas namn. Den norska prägel i bohüslänskan blir tydligare ju längre norrut resan går, men den var tydlig redan i hisingsmålet. I dag går den knappast att höra annat än inom äldrevården. På Nordöarna (Göteborgs norra skärgård) lever fortfarande ett liknande mål. Men de surrande i- och y-ljuden lär aldrig ha spetsat tungorna på hisingsborna. Här var inflytandet från Västergötland starkare. I dag är vi i Europa inne i en process där nationalstaterna är i upplösning. Skagerackkulturen kanske kommer tillbaka i nya former?

I ett troligt byte med de två socknarna på Hisingen fick Norge under samma tid ett stycke svensk mark på den västra älvsidan. En liten remsa från nuvarande Bohus, över Skårdal och ner till Surte kom att tillhöra Rödbo socken.

Svenskarna hade öppnat porten åt väster och kunde från Stigbergets och Lindholmens höjder kontrollera alla viktiga transporter in och ut ur landet. Med sitt nya markinnehav och med Bohus fästning, som började att byggas i början på 1300-talet, fick norrmännen å andra sidan ett kraftigt lås som spärrade av älvens bägge armar norrut.

Västskandinaviskt rike?

Håtunaleken och Nyköpings gästabud är kända rubriker från svensk medeltidshistoria. Namn för dramatiska vändningar i den hänsynslösa fejden mellan Magnus Ladulås tre söner: Birger, Valdemar och Erik Magnusson. Redan före Magnus död 1290 hade han bakvägen försökt införa ett arvrike genom att låta välja sin äldste son Birger till kung och denne hamnade mycket snart efter sin kröning i häftiga trätor med sina bägge yngre bröder. Där Erik ofta var den starkaste. Han ansågs vara äregirig och brutal, men också »den glansfullaste av riddare«. Som ett led i sina maktsträvanden utverkade hertig Erik flera förläningar från den norske kung

Hakon, med vars dotter, Ingeborg han också var förlovad. Han tog över styret för de fasta slotten Varberg och längre norrut Hanhals vid Kungsbackafjorden, liksom Nyklaborg på Ragnhildsholmen (vid Nordre älvs strand på Hisingsidan) och Lödöse hus. I praktiken skapade han ett västskandinaviskt rike som sträckte sig från norra Halland, över Kungälv län och vidare uppåt älven till Dalsland och Värmland. Men aptiten var större. Genom förlovingen med Ingeborg hägrade också den norska kronan och spiran. Ibland samarbetade han med den landsflyktige danske greven Jakob Nielsen, anklagad för kungamordet i FINDERUPS lada på Erik Klipping och ledare för en viktig grupp stormän som ville störta den nye danske kungen Erik Menved. Med stöd från den norska kungamakten hade Greve Jakob en tid sitt säte i Nyklaborg.

Vid ett stort gille på kungsgården Håtuna 1306 gick Erik så långt att han tillsammans med sin bror Valdemar lät fångsla brodern, kung Birger. Ett tilltag som kom att kallas Håtunaleken. I praktiken var han nu Sveriges regent. Men nu skyggade Håkon Magnusson för Eriks bryska framfart och han gjorde ett försök att återta Nyklaborg. Den norske kungens trupper förlorade en häftig strid i en dalgång norr om Kungahälla och Erik kunde behålla sitt fäste på Hisingen.

Inte förrän 1310 kom en medling till stånd mellan de stridande bröderna. Sverige delades helt enkelt upp i tre delar och Hertig Erik fick ärftlig besittning bland annat till landskapen Västergötland, Dalsland och Värmland. Ett västskandinaviskt rike var ett faktum men skulle inte bestå längre än sju år. Då, 1317, bjöd Birger sina bägge bröder på ett storslaget gästabud på Nyköpings slott. Det var fest och glamm och allt skulle vara förlåtet. Nu var kalaset bedrägligt. Birger hade kvar alla sina hatiska minnen från Håtunaleken och var samtidigt rädd för att den omfattande upprorsrörelsen i Danmark skulle bana vägen för Erik så att både Birger och Erik Menved i Danmark skulle bli av med sina kronor. I och med sitt äktenskap med den norska arvprinsessan Ingeborg skulle det hela kunna sluta med att Erik kunde gripa makten över hela Norden.

Efter en lång kväll med ett övermått av vin och öl gick man till sängs. Eriks och Valdemars väpnade följen anvisades logement utanför borgen och mitt i sina bröders tunga, rusiga sömn slog Birger till. Hans yngre bröder fångslades och kastades i en av borgens fångelsehålor. Där i fukten och kylan dukade de under. Troligtvis svalt de ihjäl. Enligt en sägen ska de ha plågats så av hungern att de mot slutet ätit av varandras kroppar...

Nu blev resultatet av Birgers blodiga brödradramord det rakt motsatta mot vad han tänkt sig. De stormän som tidigare stött Erik gjorde uppror och avsatte Birger som bjudit på ett så bedrägligt gästabud. Hertig Eriks lille son Magnus Eriksson valdes i stället till kung på Mora ängar. För att undvika nya ättestrider halshöggs sedan den son som Birger utsett till tronföljare!

Som myndig kom Magnus Eriksson att greppa både den svenska och den norska spiran. Vi fick en skandinavisk personalunion. I slutet av seklet kom hans sonhustru Margareta att leda en nordisk union!

»Svenskarna flög som fåglar ut i älven«

När Håkon Magnusson miste Nyklaborg på Ragnhildsholmen beslöt han att satsa på ett nytt stort slottsbygge på Bagaholmen (i dag säger man Fästningsholmen) där Nordre älv sträcker ut sin arm mot väster. Här kunde han sätta ett kraftigt lås för älvens bägge flöden. Man tror att den svenska sjöfarten i och med de alltmer djupgående fartygen, nu hade börjat att välja den sydligare ruten, den som vi i dag kallar Göta älv. Lerorna efter ett stort ras, vid Jordfallet, hade förmodligen också hunnit muddras bort, vilket åter gjorde den älvgrenen farbar.

Under många hundra år kom denna fästning att spela en central roll i Nordens historia. Den belägrades 14 gånger men ingen främmande trupp lyckades någon gång att bryta igenom dess väldiga stenmurar. Gunnar Brusewitz berättade 1864 om en då ännu levande folksaga, som ger förklaringen till borgens moståndskraft. På Bagaholmen levde den landsflyktige greve Jacob. Av en vördig gubbe, förmodligen en gengångare till den gamla krigsguden Oden, uppmanades greven att bege sig till den norska kungen Hakon och råda honom att bygga en fästning på ön. Om en hund, trohetens symbol, släpade fram den första grundstenen, så skulle ingen vapenmakt någonsin kunna erövra borgen...

Brusewitz berättade också om en del av de många dramatiska händelser som bekräftat vad den gamle mannen siat. Om den »Bohuska smällen« under det Nordiska sjuårskriget. Från ställningar högt uppe på Fontinbergen vräkte svenskt artilleribatteri i två dygn granater och kanonkuler över Bohus fästning. I gryningen den tredje dagen gjorde svenskarna tre stormningsförsök av Röde torn, vars ena sida var sönderskjuten. Ett hundratal man tog sig till sist in och hissade sin svenska fana. Men då exploderar hela tornet i en fruktansvärd smäll och svenskarna sägs ska ha flugit som fåglar ut i älven. På en fråga från kommandanten Jens Holgersson hade en ung soldat från gården Röset i Rödbo offrat sitt eget liv genom att med en brinnande fackla i handen gå in i tornets krutkammare. Som motprestation fick hans föräldrar skattefrihet livet ut.

Det skulle bli enahanda att gå igenom alla militära konvulsioner som skakat Bohus fästning och som betytt så stora skiften i människors liv. Men några ord om en del av de mest dramatiska händelserna:

Efter Nordiska sjuårskriget kom freden att bestå i 40 år. Det blev tid för både för återuppbyggnad och nybyggen. En lång period där »silla gick till« gjorde att hungern kunde hållas borta från bondstugorna. I början av 1600-talet anlade Karl IX sitt Göteborg (senare Färjestaden) inte långt från det gamla slottet på Lindholmen. Staden var egentligen holländsk. Holländska var till och med förstaspråk! Tanken var att med generösa tullvillkor få hit kapital och affärskunnande så att Sverige skulle få en större del av den allt viktigare Nordsjöhandeln. Men försöket blev kortlivat. Kalmarkriget mellan Sverige och Danmark kallades i Bohuslän för »Brännefejden«. Trupp från Älvsborg och Gullbergs skans föll in i det dansk/norska Hisingen. Brände och förstörde allt som kom i deras marschväg. I exempelvis Björlanda var det bara Helgered, Östergärde och Steneby som inte ödelades. Som vedergällning brände länsmannen på Bohus alla gårdar i Tuve och Lundby. En dansk skeppsbesättning förstörde helt Karl IX:s Göteborg. I dag är det bara rester av en grund från kyrkan som minner om den holländska staden.

Några decennier senare var dags igen med den så kallade Hannibal-fejden. Där inte gårdarna brändes tvingades byarna att betala så kallad brandskatt. En utpressning där innebörden var enkel: Betala! Annars bränner vi ner er gård! Spanmål, hö, boskap och hästar tvångsrekvirerades. 1658, efter freden i Roskilde, vajade den svenska fanan över tornen på Bohus slott och den 15 november 1681 beslöts på ett allmogeting att svensk lag och svenska kyrkoceremonier skulle gälla. Sverige hade nått fram till hela den långa västerhavskusten och Hisingen var inte längre ett gränsland. Då hade också Gyldenlövsfejden en sista gång

besannat den gamle mannens profetia om den ointagliga borgen. När den norske greven planerade ett överraskningsanfall mot fästningsstaden Göteborg — i ett försök vinna tillbaka norsk terräng — vågade han inte ha den svenska besättningen på Bohus i ryggen.

Med 16 000 man och tungt artilleri, det största truppantal som stått framför fästningens höga murar, inleddes en belägring som kom att vara i 56 dygn. Kanonsalvorna från Fontinbergen dundrade dag och natt och alla hus inne i fästningen, även kyrkan, maldes ner till grushögar. Brusewitz menar att normännen vräkte ut 2 265 bomber, 600 tolvpundiga granater, 169 eldkulor, 79 korgar med handgranater samt 384 stora stenar.

Men söderifrån ska Gustav Stenbock ha gått över älven vid Stigberget och under täta strider drivit norska förtrupper framför sig över Tingstads vassar och Bäckeboles åkrar, för att sedan närma sig Bohus. På älven transporterades en bestyckad pråm som gav hans trupper eldunderstöd. Vid Vedbacka värdshus och färjeläge (låg vid Rödbo gamla kyrkogård) kastades normännen tillbaka till inlandssidan. Stenbocks regementen kunde i triumf tåga in över den sönderskjutna borggården. Bohus sista stora strid var över. Den gamle mannen fick rätt i sin spådom...

Inte bara stridslarm...

Bohus var inte bara en fästning med ett ständigt stridslarm — utan också ett kungligt slott med fina salar och granna gemak för alla de tjugiga gästerna. Under framförallt unionstiden och då främst 1400-talet med dess förhållandevis långa perioder med fred utövades ett pråligt hovliv. Överdådiga middagar med kramsfågel (grillade småfåglar), kalvpastejer, ugnstekta fiskar, präktiga stekar av alla de slag, vitt mjukt bröd, sötsaker, frukt och dyrbara rhenviner.

I sin bok *Ofredsår* berättar Peter Englund om hur Karl X Gustavs vardagstaffel (!) på det öländska godset kunde se ut:

»två stora måltider per dag, som var och en bestod av 24 olika rätter och som sköljdes ner med 70 cl vin per person och sittning — pfalzgreven hade rykte att vara svår på alkohol och hans slott rymde också en vinreserv på inte mindre än 16 473 liter«.

Englund återger som illustration till överhetens lyx några roliga verser från ett dåtida svenskt teaterstycke:

*Mat beställa ska du på bästa sättet,
Allt till en 40 eller 50 rätter.
Av vilde skall du beställa in
Av rådjur samt hjortar och hin,
Av älgar, renar och harar med,
Så mycket behöves; hör du det?
Får, oxar och kalvar jag glömde,
Men du vet, de äre själve dämde.
Allehanda slags fåglar som nämnas kan,
Dem man plägar äta i vårt land:
Orrar, järpar, duvor och tjädrar,
Änder och svanar med vita fjädrar,
Kramsfåglar, bofinkar, steglistar med,
Åkerhöns och starar; förgät icke det!
Av hemtame fåglar ska du ihjäl slå
Gäss, höns och allt det du kan få.
Du skall och köpa feta kapuner,
Phasanter, ankor och kalkuner.
Fiskar ska du köpa ock så
De färskaste och skönaste, du kan få.*

*Karpar, lax, ål och smirling,
Mal, gäddor, simpbor och grönling,
Färsk torsk, flunder och färsk sill,
Helleflundror och vitling jag hava vill,
Braxen, gös, sik och stör
Och sådan, som jag plägar äta för.*

Att teaterstycket rimmade bra med verkligheten kan man se från en införelselista från 1700-talet. Bara genom Stockholms norra tullport kom enbart av fågel årligen 12 000 tjädrar, 12 500 orrar, 63 000 järpar och 6 500 ripor...

Nu var det inte så att man bara frossade sig igenom livet. Dessa århundraden präglades av en mycket stark religiositet, av en stark gudfruktighet. Inne i Bohus slott fanns en borgkyrka där hovets herde eller en gästande biskop kunde hålla sina mässor. Under Magnus Erikssons och drottning Blanche av Namurs (försvenskat till drottning Blanka) regeringstid utvecklades också ett rikt kulturliv. Drottning Blanka var dotter till den franska greven Jean av Namur och i hennes uppfostran hade säkert ingått att kunna organisera och delta i vad som kallades litterära hov. Uppläsningar av dikter och andra litterära stycken. Trubadurerna ackompanjerade av lut- och flöjtmusik.

Magnus, som kom att kallas för Magnus smek, var på sin sida son till drottning Ingeborg, vars mamma var drottning Eufemia. Till giftermålet med Håkon Håkonsson hade hon under ståtliga former hämtats hem från det furstehov i Rügen där hon vuxit upp. Också hon var fångslad av den fransk-tyska riddarkulturen. Man tror att hon tog med sig musiker från Tyskland till sitt nya land och för att ära sin kommande svåger, hertig Erik, lät hon översätta tre mycket kända riddarromaner till svenska. För att också kunna sjunga skrevs de på vers. De kom att kallas Eufemiavisorna och fick stor litterär betydelse. Bara en av dem omfattade över 2 000 versrader! Ett uttryck för hovets storslagenhet visades upp vid hennes bröllop i Oslos Maria-kyrka. Där kunde man på dyraste och finaste silke gå de 700 meterna fram till kyrkporten. Bröllopgästerna gick också under en vackert uppspänd baldakin. Så grannt giftes inte ens Mette-Marit!

I samband med personalunionen mellan Sverige och Norge var man överens om att regenten skulle fördela sin tid lika mellan de bägge länderna. Från Bohus slott på norsk sida kunde de enkelt göra en vacker utflykt nerför älven och beundra Hisingens vackra skogslandskap och gröna ängar. Den kungliga slupens skaldar och musiker behövde inte överrösta den dånande motorled som i dag skär sönder landskapet! I älvmyningen kunde de så styra in mot Kvillens motströmmar, nå svensk mark och tillbringa någon vecka på Lindholmens slott, som var drottning Blankas morgongåva. alltså den present Magnus gav sin Blanka om morgonen efter bröllopsnatten. Kanske organiserade de tornerspel och andra riddarlekar på kungsgården Sannegårdens ängar. Sannegården med sina stora bautastenar låg mellan Lindholmen och Pölsebo och förvandlades tragiskt nog i slutet på 1800-talet till ett grustag för Göteborgs stad. Bautastenarna fick resas vid Lundby nya kyrka. Kanske åkte de vagn, med följe och yppiga lunchkorgar, ut till någon av de resliga lindskogarna, för att där vila i en skön gräslund bland lysande mattor vävda av hänförande vit- och blåsippor. Med vårgalna, knastrande och gurglande starar i trädkropparna. Där under en rest baldakin avnjöt de kanske inte bara alla läckert uppdukade läckerheter utan också en trubadur som sjöng några verser från 1200-talspoeten Walter von der Vogelweides i dag, 800 år senare, nästan ofattbart moderna dikt »Under linden«. Vogelweide var österrikare och hans verk var spridda runt om i de europeiska hoven:

*Inunder linden
Bortpå heden
Redde vi oss en bädd för två.*

*Där leker vinden
Mellan träden
Med brutna blommor och trampat strå.
Men från skogen, ur en dal,
— tandaradei —
fagert sjöng en näktergal.*

*Jag kom på stigen
Över gläntan.
Då var min älskade redan där.
Innerligen,
I förväntan,
Blev jag omfamnad, saligt kär.
Om han kysstes! Heliga fru!
— tandaradei —
Munnen lyser ju röd ännu....*

*Han redde sängen
Rikeligen
Med all den blom på marken fanns.
Den genom ängen
Följer stigen
Märker road, att jag var hans.
Ty i bäddens rosor står
— tandaradei —
av min nacke ännu spår.*

*Hos mig han legat.
Om nå'n det sporde!
Oh, Herre Gud, hur röd jag blev.
Men vi har tegat
Med vad vi gjorde
Och ingen anar vad vi bedrev.
Utom skogens näktergal
— tandaradei —
som kan tiga i sin dal.*

Kålsoppa, hårt kornbröd, saltsill och mjölk

Hos den breda allmogen var varken »helg eller söcken« lika glansfulla. Ända från tidig medeltid in i tidig modern tid fanns det socialt en stor spännvidd inom den breda landsbygdsbefolkningen. Tjänstehjon, stugsittare, ofärdiga eller ensamma gamlingar fick ta vad som blev över. Men under fredliga tider, när det inte var farsoter eller missväxt, kunde bönder med någorlunda gårdar duka upp mycket om än ensidigt med mat. Storbaken gjordes varannan månad och då var det ojästa tunna kornkakor som gällde. Till detta hårt saltat smör. Någon gång en bit ost. Men smöret var verkligen inget för mindre bemedlade grupper. Det gick åt att betala skatter med. Smöret var länge en av Sveriges viktigaste exportprodukter.

Potatisen kom inte förrän vid 1800-talets mitt utan det var rovor, kål och ärter i soppor, grytor och gröt. Ibland ägg. Om vårarna spelade sjöfågeläggen en stor roll i mathållningen. Ibland kom några salta fläskskivor, en rökt fårskank eller fårkorv på bordet. Färskt kött var ovanligt utan sågs som riktig kalasmat. Ett av skälen till den klena tillgången på kött var det usla fodret samt småvuxna djur. Dagens slaktvikter är fem, sex gånger större. Men framförallt på Hisingen kan man inte nog överskatta fiskens betydelse. Kustnära gårdar kunde ta hem färsk fisk. Annars var havets läckerheter torkade eller saltade. Tunnan med salt sill har räddat livet

på mången kustbo. Den salta maten krävde enorma mängder med dryck och öl bryggdes i stora mängder.

Det skulle dröja långt in på artonhundratalet innan man började använda gaffel. Då kom också den egna tallriken. Tidigare var det kniv och en träsked som gällde och alla åt ur samma gryta eller helt enkelt direkt från bordet! Under ofredsåren eller under år med svår missväxt kunde det handla om halvsvält. I ett brev till Kristian IV 1629 ber allmogen på Hisingen att få slippa de tunga skatterna:

»Genom missväxten hade de flesta inte skördat hälften av vad de sått. Brödsäden vore därför på många platser redan (i slutet på året) konsumerad. På grund av hungersnöd voro de nu tvungna att äta det, som deras svin tidigare inte ville ha, nämligen bröd bakat av almbark och mjölfrö, som i stor mängd vuxit i säden, vidare gamla kålstockar och agnar, som de måste baka bröd av. Många av dem, som ej ens haft något litet — en tredjedel eller fjärdedel — korn eller havremjöl att blanda i brödet, hade blivit så utmärglade, att de avlidit.«

De många krigen var förödande för människornas försörjning och för den stora allmänheten kom säkert stormaktstidens sammanbrott i början av 1700-talet som en stor befrielse.

Det svenska stormaktsväldets begravningsmarsch

I slaget vid Poltava i Ryssland den 28 juni 1709 förintades led efter led av de svenska soldaterna. Där fick 7 000 man förmultna och gödsla den redan så bördiga ukrainska myllan. 23 000 man togs tillfånga av tsaren. 20 000 av dem förnedrades samma år vid juletid, när de som krigsfångar tvingades paradera på Moskvas gator och schavottera inför tusentals lika berusade som entusiastiska ryssar. Längst fram i den sorgliga paraden bars som en sorts förnedring den sönderskjutna bår där Karl II legat skadad efter sitt nederlag i Poltava. Sist i paraden red den stolte tsar Peter med värjan i hand. Bakom honom i en dröjande skritt kom hans livgarde med sträckta ryggar och stolta plymer. Vad de yra Moskvaborna bevittnade var det svenska stormaktsväldets begravningsmarsch!

Karl XII:s norska krig var ett hopplöst försök att rädda sig från alla nederlag och skymfer efter Poltava. Hopplöst därför att det svenskfinska riket med sina blott 2 000 000 människor, outhärdligt långa gränser och starka, blodfulla rivaler, för länge sedan tömt ut alla sina mänskliga och materiella resurser. Hemmavid en plågad utarmad befolkning där allt vad näringar och handel hette var lamslagna. Ute i Europa var Sverige i krig med Ryssland, Preussen, England-Hannover och Danmark. Besittningarna utanför det egentliga Sverige Finland, Ingermanland, Estland och Livland, Pommern och Wismar — var förlorade.

I hundratals, kanske tusentals artiklar, tidskrifter och böcker har det diskuterats hur nederlaget kunde ha undvikits. En mer sansad och berättigad fråga är hur det överhuvudtaget var möjligt för den svensk-finska stormakten att hålla stånd så länge! Två av de viktigaste svaren är säkert: Dels Karl XI:s tålmodiga och noggranna uppbyggnad av indelningsverket eller det ständiga knekتهållet med dess materiella grund i bondesamhället. Med dess hårda drill och disciplin, starka lojaliter och väloljade byråkrati. Dels det absoluta men ändå faderliga karolinska enväldet.

På kvällen den 30 november 1718 var Karl XII ute i löpgravsystemet utanför Fredriksten (nära nuvarande Halden) vid den svensk-norska gränsen. Där uppe på det väldiga klippmassivet söder om Tistedalselven tecknade sig fästningens silhuett mot en gnistrande stjärnhimmel. Kungen gav order om att en ny löpgrav skulle grävas och gick upp på det gamla bröstvärn och la sig ner för att se på hur hans karoliner bröt sig fram med hackor och spadar. Ljuskulor surrade i luften i sällskap med skott från kanoner. Hela tiden ackompanjerade av en ihärdig musköteld.

Klockan 21.00 går en 19,5-millimeters kula från ett gevär in i hans hatt, slår igenom pannbenet vid vänster tinning, spränger sig igenom hjärnan för att till sist krossa pannbenet och gå ut genom den högra tinningen. Hans huvud sjunker ner i fältkappan. Lite blod sipprar ner i värnets grus och ett liv är slut. I 18 långa år hade Karl XII tillbringat sitt liv på marsch, i läger eller på slagfältet. Hans dödsryckningar ändade inte bara ett krigarliv. De betydde också slutet på den stormaktsera, som inleddes när Gustav II Adolf nära 100 år tidigare landsatte trupper i Livland och tog den militära förpostfäktning som inledde trettioåriga kriget.

När Carl Gustav Armfelt, som anförde den andra delen av den svenska armén, fick beskedet om dödsskottet vid Fredriksten valde han att häva belägringen av Trondheim och dra tillbaka sina 5 000 man till Jämtland. Men kyla som bet ända in i märgen och en piskande obarmhärtig snöstorm uppe på gränsfjällens vidder tog 3 000 liv från de svenska trupperna, som inte ens var utrustade för att klara ett vanligt sommarklimat. Under månaderna som följde var det många soldater som skräckslaget såg hur huden och köttet svartnade på sina förfrusna ben. Kallbranden härjade deras stackars kroppar och ännu 1 000 man miste sina liv.

Hungriga grannstater

Då Karl XII:s uppmarsch mot Norge dragit fram över Hisingen och bördorna för allmogen nästan varit outhärdliga, var det säkert många som drog en lättnadens suck över skottet vid Fredriksten och att kriget äntligen tycktes vara över. Men bara ett halvår senare kom ännu en sista våldsamt akt. Rivaliserande och hungriga grannstater sökte revansch eller att bara roffa åt sig av det karolinska dödsboet. Östersjökusten härjades och brändes av rysk marin.

Här i väster gick 1719 den danske amiralen Peter Tordenskiöld till anfall. I Marstrand förstördes stora delar av den svenska örlogseskadern. Carlstens fästning hade rykte om sig att vara ointaglig. Ändå Tordenskiöld gjorde ett försök. Men hans artilleribeskjutning var fåfäng. Då spred han ut ett rykte att det hela tiden anlände nya talrika, danska trupper. Sedan lurade han så att säga uniformen av den svenske kommandanten Henrik Danckwardt genom att låta sitt lilla manskap om och om igen, gå fram och tillbaka genom Marstrands gränder. De svenska spanarna rapporterade om tusentals fiender och Danckwardt föll till föga och hissade kapitulationsflagg.

Stärkt av den snabba segern hissade Tordenskiöld segel och föll ner mot Rivöfjorden. Segerrusig lovade han att inta Nya Älvsborgs fästning »lige lätt som man röger sin pipe«. Danskarnas eskader seglade upp bakom Aspholmarna med sina sju linjeskepp, två fregatter, fyra skottpråmar, två flytande batterier och sex andra fartyg. Med sina över 600 kanoner hade danskarna en fruktansvärd eldkraft och redan den första natten fick de in en träff på ett av fästningens krutmagasin, som sprang i luften. En bastion, tornet och kommandantshuset trasades sönder.

Läget var kritiskt och Tordenskiöld krävde att fästningen skulle ge upp utan vidare blodsutgjutelse. Men den tillförordnade kommandanten Johan Abraham Lillie svarade med blanka vapen:

»Att ge upp en fästning som kan försvaras är alltid ett skälmstycke [...] På Nya Älvsborg är vi beredda att försvara oss till sista blodsdroppen [...] Herr Tordenskiöld bör ej mer nämna ordet kapitulation eller sända fler bud, ty vi tänker ej vidare respektera vit flagg eller trumpet, utan låta skjuta sönder vad för fartyg som än kommer«.

Danskarnas dånande kanonader fortsatte och under belägringens fjärde dygn, tidigt om morgonen den 24 juli, gjorde man allt klart för slutoffensiv och stormning. Då kom chocken. Under natten hade ett häftigt åskväder dragit fram och kanske trodde det danska manskapet först att det var »blixtar från en klar himmel« när man såg eldsflammorna och hörde mullret från Arendals klippor på Hisingen. Men det var den svenske översten med det mycket

»svenskklingande« namnet Georg Bogislaus Stad von Holstein, som i skydd av mörkret och det kraftiga åskvädret längre norrut hade lyckats gå över älven och med oerhörd möda släpa och dra fyra kanoner och två mörsare fram till Arendal.

Skottlinjen i danskarnas rygg var helt öppen och de var försvarslösa mot det »blixtrande svenska åskväder« som nu brakade loss för fullt. Älvsborgs fästning intensifierade sin beskjutning samtidigt som de tre galärerna Carolus, Wrede och Lucretia löpte ut från Nya Varvet och hotade de danska sjöstyrkorna från dess södra flank. Tordenskiolds pipa slocknade innan han hunnit röka färdigt! Hals över huvud lättade hans eskader ankar och satte segel mot Danmark.

I och med eldstormen från 7 000 kanonkulor och granater slets stora delar av fästningen sönder. 30 svenskar dödades. Den vackert gula fetknoppen, de för vinden nigande små strandnejlikorna och de doftande kaprifolbuskar, som ihärdigt klängt och klättrat i klippskrevorna nere på stranden, sveddes av, smulades sönder och sopades ner i älvens strömmande vatten. Men kommandant Lillie och hans hjältar slets inte bort. Deras heroiska försvar väckte genljöd och glädje över hela landet. Det skrevs dikter och sånger till deras ära. Kommandanten blev i folkmun förärad ett eget ordspråk: »De danske plocka inga svenska Liljer«!

För sina bedrifter blev Johan Lillie och Georg von Holstein adlade. Den stackars kommandanten från Carlstens fästning, Henrik Dankwart, fördes för sitt förräderi till galgbacken i Elisedal (där Carlanderska sjukhuset ligger i dag). Med ett enda hugg skiljde det tunga bödelssvärdet hans huvud från kroppen. Västsveriges långa och plågande krigshistoria ändades med detta svärdshugg..

När krutröken lättat och efter en längre tid av fred, in mot mitten av 1700-talet, förlorar både Carlstens, Bohus, Älvsborgs och Varbergs fästningar mycket av sin militära vikt och efterhand kommer de alla fyra i stället att rymma fler och fler straffångar bakom sina mörka, drypande fuktiga och kalla stenmurar. Vid den tiden skulle ordet kriminalvård bara ha väckt råa skratt. Förhållandena var usla med mörka celler och spöslitning för minsta förseelse. Ibland slogs de i en järnrustning som kunde väga ända upp till 36 kilo. Vanligt var att ständigt ha en kätting med en tung järnkula släpande efter sig. Straffarbetet var bokstavligen mördande.

Redan under början av 1600-talet, i den stora brunnen på borggården inne i Bohus fästning, arbetade exempelvis 10-15 livstidsfångar under 13 års tid. De sprängde sig ner 22 meter i urberget för att nå friska källor. Tekniken var att hetta upp berget med fläkskvålar och annat fett blandat med träkol. Ett skikt med porös och sprucken sten hackades och spettades loss. En ny fräsande brand och ett nytt lager sprucken sten. Vecka ut och vecka in under 13 långa år slet straffångarna, i hetta, rök och vattenånga utan någon form av ventilation, nere i den brunnshåla som utan överord måste ha varit ett jordiskt helvete.

Under 1820-talet blossar en fångvårdsdebatt upp. Ett av de radikalare inläggen kommer från en man som ställer frågan om det inte vore lika bra att helt enkelt deportera brottslingarna till »någon plats på södra Afrikas västra kust eller till någon av de många öde platserna i Polynesien«. Ett inlägg som kan låta fullständigt orimligt för våra öron. Men å andra sidan var det på detta sätt som England koloniserade Australien! Till sist den 10 oktober 1866 hade Nya Älvsborg tjänat ut också som fängelse och de sista fångarna skeppades med ångbåten Skåne till ett nybyggt fängelse i Karlskrona. Det är inte svårt att leva sig in i den glädje som fångarna måste ha upplevt under denna seglats.

Den väpnade staden blir handelsstad

Nu när det eviga krigslarmet förklingat i fjärran kommer det långa tidevarvet av fred. Även om dramatiska militära skeden nafsat oss i bakhasorna har vi här i Västsverige snart levt utan krigsbuller i tre sekel. Många människor i världen skulle kalla våra trakter för en lyckans plats

på jorden. Freden var en av de viktigaste förutsättningarna för den totala omdaning, som under de kommande århundradena i grunden kommer att förändra alla ekonomiska, sociala och politiska mönster.

»Silla går till« är ett klassiskt uttryck i Bohuslän och det har anor långt, långt tillbaka i tiden. Vid flera tillfällen har sillen periodvis sökt sig in mot våra kuster. Under 1200-talet, mitten på 1500-talet samt under 1660-talet. Men de väldiga stim, som år efter år under höstarna, kommer i våra vatten från mitten på 1740-talet fram till 1807, är svåra att föreställa sig. Fångsterna var nästan orimliga och fick betydande ekonomiska och sociala konsekvenser. Under 1760-talet låg fångsterna på mellan 200 000 och 300 000 tunnor sill. Statistiken från exempelvis 1795 talar om fantastiska 400 000 tunnor sill. En samtida resenär passerar ett vadlag som drar sill så långt upp i älven som vid byn Tingstad. Alltså vid nuvarande Tingstadstunnelns mynning på Hisingsidan. Han berättar om överflödet och konstaterar nästan harmset »att ingen är så usel som ej därvid kan nästan otroligen förtjäna«...

Det till synes outtömliga tillflödet av »havets silver« fick till och med operakungen Gustav III att 1787 med kanonsalut komma i slup över älven till bryggorna vid Sannegården. I följbåten spelades musik. Kanske Drottningholmsmusik. Med egna ögon fick han skåda arbetet och beundra alla magasin som var proppfulla med saltsill och tran. I dag när fiskhandlarna här på Västkusten knappt under en hel dag kan sälja ens några kilo färsk sill från sina fiskbilar är det härligt att läsa hur en samtida diktare kunde hylla denna blanka, granna och goda fisk. Skalar vi bort den tidens nationella yra är det riktigt flotta rader:

*Kring Götheborgs och Marstrands skär,
Se hvilken Flotta seglen spänner!
Neptunus sjelf en rysning känner
Mot Svensken mer än vanligt tvär.
Välsignad Du, Försynens hand,
Som denna tid, då vintern hotar,
Befaller tusend tusend rotar [stim],
Af Sill, besöka Svea strand!
Hur skulle fattigdomens barn,
Som i sit anlets svett arbeta,
Mot sina plågor kunna streta,
Om de i dessa rika garn
En lättköpt föda icke hade!
Äg, Mexico, ditt guldförråd;
Den oss vid Norra Polen lade
Var icke mindre full av nåd.*

Längsefter hela Bohuskusten växte salterierna upp som svampar ur bergens gnejser och graniter. I många fall var det rika handelsmän från Göteborg, ofta med stora inkomster från Ostindiska Kompaniet, som investerade det nödvändiga kapitalet. När efterfrågan i Norden och ute i Europa började mattas kom satsningen på den än mer kapitalintensiva trankokningen. Det krävdes pengar till inköp av sill från vadlagen. Kajer, magasin, tunnor, kittlar för koken och löner för inköpare, rensare, kokare, lastare liksom löner till alla människor som fanns med i kringaktiviteterna. Tranet eller den feta oljan vanns ut från sillen genom tre stora kok i rad. Den användes som matfett, i Falu rödfärg (!), vid tvåltillverkning och i garverier. Tranet var också viktigt som belysningsolja. Som en lustig parentes var det lysolja från våra kuster som brann i alla gatlyktor i 1789 års revolutionära Paris. 1781 var antalet trankokerier i Bohuslän 241 stycken. Sex år senare hade antalet tredubblats. Cirka 60 procent av denna kapacitet ägdes av intressenter från Göteborg.

Den stora sillruschen betydde ett ekonomiskt uppsving för hela Bohuslän och för Göteborg.

Mängder med människor sökte sig till kusten och till det som ansågs vara lättförtjänta pengar. Socknarna på Hisingen fick en kraftig befolkningsökning. Prästerna förde ofta »ett Herrans liv« från predikstolarna när de fördömde allt fylleri, alla slagsmål och den otukt som följde i spåren av alla de utsocknes arbetare och arbeterskor som vandrade ut till kustbandet från inlandet. Inte minst vid Lilla Varholmen med dess tre stora trankokerier.

Bohuslän fick också en miljödebatt. Den andra om man räknar in den tidigare skogsskövlingen. När sillen gälades skar man bort huvudet och drog ut innanmätet. Mjölken och rommen skulle vara kvar. Med de ofantliga mängder sill som togs upp blev det också ofantligt med rens eller grums som man sa. Hela vikar fylldes med ruttande sillsörja och många ängsliga röster varnade för konsekvenserna. Men det hela löstes med vad vi i dag skulle kalla ett ekologiskt kretslopp. Grumset visade sig vara en förträfflig gödsel om den plöjdes ner i tegarnas näringsfattiga mylla.

När sillen sinade under 1800-talets början för att 1809 helt ta slut betydde för många människor en svår ekonomisk omställning. Många som sökt sig till »Västkustens silvergruvor« försvann lika fort som de kommit. Fattigdomen ökade. Dyra anläggningar och redskap var helt plötsligt värdelösa. En hel del handelsmän i Göteborg tvingades till konkurs. En viktig och för vår region mycket betydelsefull epok gick i graven.

Det var svårt att förstå varför sillen plötsligt försvann. Lika svårt som att förstå varför den så hastigt dök upp. »Silla gick till« och »Silla försvann«. En av de mer märkliga förklaringarna var att skylla på de brittiska fartyg som under Kontinentalblockaden mot Napoleon patrullerade utanför Bohuskusten. Så här skrev en engelsk resenär:

»Svenskarna säger att mellan två och tre hundra millioner sill har fångats utanför denna kust: de klagar över att morgon-och kvällskanonaderna från de engelska fartygen under kriget skrämde i väg sillen. Huruvida detta är sant eller inte vågar jag inte göra anspråk på att avgöra«.

Järn, trä och sill — te och kinaporclin

Under 1700-talet fick Fästning Göteborg en allt större betydelse som handelsstad. Underhållet av murverk, bastioner och kastell eftersattes. Garnisonsfolket minskade. I stället muddrades älven alltmer. Nya kajer restes. Handelshusens magasin byggdes allt tätare. På reddan trängdes fler och fler handelsskepp. Med våra mått mätt var Göteborg naturligtvis ingen storstad. Men med sina 10 000 innevånare vid århundradets mitt var hon ändå rikets andra stad. Frihetstiden innebar ett uppsving för handeln med trä- och järnvaror. Sveriges långa strid för att nå fram till Västerhavet och den expansiva Nordsjöhandeln gav nu resultat. Den Stora sillruschen gav ännu mer medvind.

I motvind kom inte heller Ostindiska Compagniet att segla. Redan de första åren efter Karl XII:s död hade en rad intressenter börjat smida planer för ett svenskt Ost-Indiskt kompani. Den 7 mars 1732 var målet nått när fregatten Fredericus Rex Suecia lättade ankar ute på Rivöfjorden, satte segel och tog ut en kurs förbi Skagen, ner genom Engelska kanalen och mot spanska Cádiz. Där skiftades den svenska lasten mot spanska silverpiastrar och fregatten tog ut en kurs ner utmed Afrikas långa kust, rundade Kap Horn för att sedan sträcka fulla segel bort mot Kanton i Kina. På dagen ett och ett halvt år senare hälsades officerare och besättning med jubel när deras slupar och jiggas kom in till bryggorna i Klippan från reddan ute i Rivöfjorden.

Den lyckade jungfruresan blev inledningen till en lika guldkantad som glamorös 75-årig företags saga. När ostindiefararna löpte i hamn var det cortége, klang och jubel. Alla stadsbor som orkade gå var på fötter när befäl och manskap under fanor och medryckande musik från borgerskapets militärkår tågade från Klippan ner till Ostindiska huset. Därinne ropades man upp efter skeppsrullan och fick ut inestående lön och gratifikation. I kvällningen avnjöt

man en grandios festmåltid på någon av stadens bättre världshus. Här var glädje, skål och gamman.

Många var de hustrur och andra anförvanter som grät av glädje när det första ropet kom om att en ostindifarare siktats ute på Hakefjorden. Andra fick gråta i tröstlös sorg när något befäl kommit, allvarlig, med hatten avsvept och berättat att deras nära blivit kvar i djupet när ett fartyg förlist. Andra fick sorgebeskedet när besättningen kom i land ute vid Klippan. En svår sjukdom hade tagit deras nära. Under åren seglade 37 skepp för Kompaniet. Åtta förliste. Totalt mönstrades omkring 16 400 man under dessa 75 år. Av dessa omkom omkring 2 000 man. Alltså en dödlighet på tolv procent. En siffra som ändå var lägre än den för kompanibesättningar i allmänhet!

Kompaniets besättningar rekryterades mest från de svenska kustlandskapen. De flesta från Västkusten. Hela 63 procent. Många, många kom från Hisingen. Framförallt i det som tills helt nyligen varit det norska Hisingen och då främst kustsocknarna Torslanda, Björlanda och Säve. Där fanns det en tradition av inte bara sjövana från fisket utan också från den fria handelssjöfart som varit möjlig under denna tid. Många skeppare sålde oxar, hudar, smör och trä neråt Nordsjökusten. Från Tyskland och Danmark tog man hem spannmål, malt, öl, och vin. Transporternas och handelns betydelse i regionen kunde bevaras. I Sverige var det bara en del städer som hade handelsprivilegier. Utanför stadsportarna var det förbjudet. Men under den dansknorska tiden var detta tillåtet och det fanns gott om mindre handelsbåtar med skeppare, styrmän och besättningar. Smuggling var då som långt in på 1900-talet också en åtminstone inte helt oviktig näring. När den svenska staten förbjöd denna seglation var det för många naturligt att söka anställning hos Kompaniet eller någon annan redare.

Affärsidén bakom ostindiefararnas många resor var att först segla ner till Cadiz i Spanien med eftertraktade svenska varor. Basen var stångjärn, bandjärn, plankor och bräder. Men i lastrummen fanns också bearbetade varor som yxor, spik, bössor, fiskkrokar, lyktor, lanternor, pennknivar. Där fick de samsas med matvaror som torkad fisk och mjöl. Bland diversevarorna ingick madrasser, snören och vetenskapliga instrument som kompasser, kikare och luftpumpar. Tjärborstar och lite mer graciösa gåspennor kunde också avyttras. Ja, orglar var också gångbara på den spanska marknaden.

Väl i spansk hamn byttes denna diversehandel ut mot spanska silverpiastrar eller »pesos duros«. Silver som för övrigt spanjorerna

rövat från indianerna i Latinamerika! För det var silver som de kinesiska handelsmännen ville ha. Med kistorna sprängfyllda med pesos duros hissades seglen på nytt för den mer än halvårslånga färden mot Kina. När ankaret väl gått i Pärlfloden utanför det svenska faktoriet (handelsstationen) i Kanton var det dags att än en gång byta last. Piastrar mot de i Europa så eftertraktade kinesiska varorna. Framförallt handlade det om te som i Europas finare kretsar blivit en oerhört begärlig och eftertraktad dryck. Under resan hem var lastrummen till 70 eller 80 procent fyllda med tebalar. Porslin var den näst viktigaste varan. Men också råsilke, siden och andra tyger var uppskattade på den europeiska marknaden. Som utfyllnad kom orientaliska märkvärdigheter som kanel, sagogryn, rotting, rabarber eller småsaker som passade »kineseriet« hos samhällets mest välbeställda grupper: pärlemor, målat papper, lackerade lådor med spelmarker och likaledes lackerade toalettdosor.

Tedrickande uppmuntrar till lättja

Ser vi på varuflödet så säljer Kompaniet egna eller importerade nyttigheter till Spanien i utbyte mot hårdvaluta i silver. Väl i hemmahamn levereras lyx och statussymboler. Från många håll fanns en hård kritik mot detta märkvärdiga varuflöde. Dekadent (förfallet) och okristet! Lyx! Bjäfs och krafs! I utbyte mot riktiga varor som stångjärn, plank och verktyg kom bara fåfängliga onyttigheter tillbaka. Framförallt tedrickandet ansågs uppmuntra lättja

och löst prat till men för både arbetet och moralen...

Varje skepp var ett flytande litet samhälle som skulle fungera under upp till två års sjöresa. Cronprins Adolph Friederic, 1749-1751, mönstrade exempelvis sju ansvariga från Kompaniet med 1:e superkargen själv i spetsen (en karg var den som för ägarens räkning ansvarade för lasten, ordet kom från det spanska ordet för last, cargo). Sju fartygsbefäl var ansvariga för själva skeppet. Ombord fanns 108 vanliga matrosar. Men också yrkesfolk. En smed, fyra timmermän, en segelmakare, en tunnbindare och en buteljör. En skeppsskrivare höll i gåspennan och tre båtsmän såg till förtöjningar, ankarspel med mera. Där fanns en skeppspredikant för det andliga livet och tre fältskärer för att klara det mer världsliga. Två kockar, kypare, hovmästare och fyra kvartersmästare skulle hålla hunger och törst borta.

Arbetsorganisationen var given och det var nog nödvändigt för att skeppet inte skulle gå i kvav. Löner, privilegiepengar, status som hytt-storlek eller matsal speglade naturligt nog det ojämnliska samhället i land. Superkargen tjänade sextio gånger mer än den gemene matrosen. Kyparen gick nog inte heller runt och bugade för matroserna. Fältskären tjänade dubbelt så mycket som skeppspredikanten. Buteljören nära tre gånger så mycket som skeppsskrivaren. Men hans ansvar var också stort. 60 000-70 000 liter svagdricka och öl togs ombord. 6 000 liter brännvin. 2 000 liter vin och sherry för tjänstemännen och befälen. För varje resa fick kaptenen och superkargörerna 130 liter punsch och sedan minskade ransonen alltefter rang. Manskabet fick ingen tilldelning alls. Bara vid festliga tillfällen. Kanske vankades det som tröst några glas vid dåligt och svårt väder. Under resans gång fanns också många tillfällen att rulla ombord fler tunnor med olika goda drycker. Särskilt i Spanien och Madeira. Kanske det inte var så konstigt att det också fanns en anställd medhjälpare till buteljören...

Älgar som dragare

Handeln var i medvind och självfallet betydde Ostindiska Kompaniet mycket för Göteborgs expansion som handelstad. Det var inte bara besättningarna som fick arbete. Skeppen skulle utrustas och repareras. Många underleverantörer kom in i bilden, bland annat de som köpte in skeppsproviant och packmaterial. Kajer och magasin skulle byggas och underhållas — och vaktas. Kringeffekterna för alla varuleveranser — från fläsk till plank och spik var också stora. Kompaniets roll för regionens ekonomi har diskuterats och värderats olika. I förhållande till handeln i stort var inte omsättningen på något sätt dominerande. Den här gulderan hade större betydelse på andra plan.

För det första var avkastningen från resorna till Kina viktig när det gällde att generera eller skapa ett första större handelskapital i Sverige. De stora handelshusen som växte fram var verksamma inom många olika branscher. Kapital ackumulerat eller samlat i värmländsk sågverksindustri kunde investeras i trankokerier och vinster från andelar i en ostindiefarare kunde gå till Värmland för köp av en stångjärnshammare. De stora landerier eller herrgårdar som byggdes var heller inte bara dött kapital. De hade en viktig betydelse för att inspirera till den genomgripande förändring av jordbruket som kom under 1800-talet: husdjursavel, bättre redskap, jordförbättringsteknik, inte minst dränering, växelbruk och förståelsen av nyttan med gödsling. Niklas Sahlgren, som under många år var en av Ostindiska Kompaniets förgrundsgestalter, blev landets största ofrälse jordägare. Som en mycket nitisk och ambitiös entreprenör försökte han på sina egendomar att uppmuntra alla tänkbara reformer. I samband med en donation till Vetenskapsakademien kom han med en mängd idéer:

»Bl a åtgärder för att öka avkastningen av de vanliga sädesslagen samt odling av nya växtslag och rotfrukter. Bättre utnyttjande av jorden genom uppodling och gödning; odling av lin, hampa, färgväxter och raps för oljeframställning; plantering av skog, häckar och fruktträd för beredning av drycker och av pilträd för framställning av tunnband; tillverkning av bättre jordbruksredskap och maskiner för sådd och tröskning;

framställning av tegel och brytning av stenkol för att spara på skogen; vidare kreatursavel och uppfödning av hästar, får, getter åsnor och minsann också av älgar, tjänliga till dragare. «

Citerat från Ostindiska Companiet
— Göteborgs Stadsmuseum

För det andra var det inte bara kapital som ackumulerades utan också viktig kunskap i skeppsbyggnadssteknik, reparationsarbeten, sjömanskap och navigation. Här skapades internationella handelskontakter och så kallad know how om valutor, bokföring med mera. De flesta skeppen byggdes visserligen inte i Göteborg. Men bland andra några av de sista och de två största Götheborg II och Drottningen byggdes hemmavid.

Dessa 75 år gav en kontinuitet från tidigare skeppsbyggnad och handel. En kontinuitet som kunde fortplanta sig med 1800-talets industrialisering och föda fram 1900-talets första 60 år av exempellösa framgångar för svensk varvsbyggnation och rederinäring.

I dag byggs än en gång en Ostindiefarare i Göteborg. Här har köl-sträckts en kopia av den tvåäckade fregatten Götheborg, som 1745 så snöpligt gick på grund vid skäret Hunnebådan, sprang läck och sjönk bara 900 meter från Älvsborgs fästning. Detta västgötaklimax efter en så lång färd, så många umbäranden och strapatser, och det faktum att hela besättningen och en del av lasten kunde räddas har lett till många spekulationer om försäkringsbedrägeri eller inte. Det svaret kommer vi aldrig att få. Men vad vi vet är att när bärgarna var klara och väl tog sig ut till Hunnebådan — då hade vrakplundrare redan varit där och roffat åt sig allt de kunde komma över. Det stulna godset, framförallt mycket porslin, återfanns ett år senare hos bonden Nils Larsson på Hisingsgården Lilla Rödjan. Men han själv hade hunnit rymma och återkom aldrig mer. Hans hustru blev vrakad för resten av livet...

200 år av dramatiska omvälvningar

När riksgrundaren Birger Jarl på 1200-talet nådde fram till de politiska uppgörelser, som utvidgade Sveriges gränser till att först omfatta Sävedalens och Askims härader, senare socknarna Lundby och Tuve, öppnade han Sveriges port mot väster på glänt. Men än var den inte vidöppen utan från det Stockholm som befästes ungefär samtidigt och därmed skyddade infarten till Mälaren, skedde en kraftfull expansion österut. Finland blev för 600 år Sveriges östra landsända. Kungamakten kom också att flytta från Götaland till Stockholm. Under långa perioder, ända fram till stormaktstidens sammanbrott vid Karl XII:s död, styrde den svenska staten också över många provinser utmed hela den östra Östersjökusten.

I och med förlusten av Finland och det definitiva fredsslutet 1814 förändrades bilden helt. I ett slag miste Sverige en tredjedel av sitt territorium och en fjärdedel av sin befolkning. 1 000 000 människor lämnade för alltid landet. Stockholm låg inte längre mitt i riket och den ekonomiska tyngdpunkten flyttades mot söder och väster. De forna danska eller norska landskapen fick en mycket mer betydelsefull roll än tidigare. Inte minst beroende av den alltmer omfattande och så betydelsefulla Nordsjöhandeln. Göteborgs väldiga uppsving är det tydligaste exemplet på detta.

De snart 200 år som gått sedan dess har för människan, på nära nog livets alla områden, fört med sig smått ofattbara och dramatiska omvälvningar. Under bara de första hundra åren — från 1815 till 1914 — tjugodubblades världshandeln. Stora teknologiska genombrott förändrade totalt varuproduktionen, transportsystemen och kommunikationerna. Industrialisering och massinflyttning till storstäderna skapade helt nya sociala mönster. Under 1800-talets senare del inleds en mycket snabb tillväxtprocess. Från att ha varit ett av Europas fattigaste länder blir Sverige under en tid av bara 100 år ett av världens rikaste länder. 1870-1970 hade Sverige den snabbaste tillväxten i hela världen. Produktiviteten ska ha ökat hela 17 gånger!

»Bland negrer, indianer, cowboys och skyskrapor«

Emigrationen till USA 1840-1930 betydde att ännu en miljon — mest unga människor — lämnade sitt hemland för »den nya världen«. Ett fenomen som historikern Sten Carlsson beskrivit så här skojigt:

»Psykologiskt är emigrationen den sällsammaste massföreteelsen i hela Sveriges historia: unga pojkar och flickor, som i många fall aldrig varit utanför hemsocknens gränser, fördes plötsligt över till en alldeles ny värld, bland negrer, indianer, cowboys och skyskrapor. Sällsamma var också svenskamerikanernas besök hos föräldrar och anförvanter hemma i Sverige; med sina nya kläder och seder blev de föremål för mycken undran och beundran på kyrkbacken.«

Men under hela 1800-talet och en bra bit in i nästa sekel fortsätter födelsetalen att vara mycket höga och tack vare »freden, vaccinen och potäterna« — som diktaren Tegner skrev — fick vi trots utvandringen vår snabbaste befolkningsökning hittills. En jämförelse i siffror mellan dagens befolkningsmängd på Hisingen och hur det såg ut för snart 200 år sedan visar väl dramatiken i dessa ekonomiska och sociala omvälvningar:

<i>Innevånare år 1810</i>		<i>Innevånare år 2001</i>	
Lundby	939	Lundby	32 236
Rödbo	405	Kärre-Rödbo	10 300
Säve	1 509	Säve/Tuve	11 000
Backa	754	Biskopsgården	25 444
Björlanda	1 040	Torslanda	18 286
Tuve	529	Öckerö kommun	11 827
SUMMA	5 176	SUMMA	109 093

Revolution på landsbygden

Lagstiftningen 1827 om ett Laga skifte innebar att livet för landsbygdens stora befolkning i grunden förändrades. I många fall var det en mer än tusenårig bygemenskap och lika gamla sedvänjor som övergavs. Tidigare skiftesreformer hade för det mesta inte splittrat de gamla byalagen utan ofta bara betytt en uppdelning av utmarkerna. Tegodlingen med sitt lapptäcke av små åkrar bestod. En bonde kunde ha sin mark uppdelad i uppåt 30 till 40 olika lotter. Men snabbt och hårdhänt förändrades nu allt. Tegarna slogs ihop till stora och mycket mer praktiska brukningsenheter. Byarna sprängdes och varje hushåll fick bygga nya boningshus och ekonomibyggnader i anknytning till sina nu sammanslagna ägor.

Lantlivets sociala banor ändrades helt. Samlingen kring byns vattenkälla eller pump var över och en nära och viktig granngemenskap försvann. Men människorna blev säkert också ofta av med mycken avundsamhet och många grannträtor. Stenebygården skiftades redan 1834, bara några år efter lagstiftningen om det Laga skiftet. Den som är nyfiken på hur det kunde se ut före denna stora omdaning kan besöka Skändla by någon kilometer norr om Tuve kyrka. Vid en häftig brand 1819 brann alla Skändlas gårdar ner. Med mycken möda och med hjälp utifrån byggdes allt upp igen och denna stora uppoffring gjorde att ett förstående lantmäteri hoppade över utskiftningen av själva byn. Skändla Sörgård ägs i dag av Stadsmuseet i regi av Tuve hembygdsförening och där kan man visa upp den kringbyggda gården av kullersten, framkammarmstugan, ladugård, stall, loge, vagnslider och svinhus.

De stora brukningsenheterna och böndernas större möjligheter att på egen hand fatta beslut, var de nödvändiga förutsättningarna för ett snabbt genombrott för den agrara revolution som i Belgien, Holland och England redan tidigare lett till fantastiska förbättringar av jordbrukets produktivitet. I Sverige blev det vanligaste ordet för avelsgårdar betecknande nog »holländerier«. I Göteborgsområdet var det de stora handelshusens landerier eller herrgårdar

som var först med att pröva de nya idéerna. Köpmännens ursprung i England eller Skottland eller nära kontakter med briter gjorde att de snabbt kunde hämta hem de nya impulserna. När folket på de mindre gårdarna såg deras fina resultat tog man snart efter.

Mulens marker

Maskinindustrin kunde också mot mitten och slutet av 1800-talet producera kraftigt förbättrade redskap. Årdret eller tråplogen som på sin höjd hade varit skodda med järn ställdes undan och ersattes med stålplogar som var utrustade med vändskivor. Först järn- och sedan stålharvar underlättade arbetet med att luckra upp jorden och på mekanisk väg få bort ogräset. 1870- och 80-talen såg skörde-, så- och slåttermaskiner, hästräfsor och sädesrensare dra fram över fälten. Under 1880-talet inleddes en import av den kraftiga Ardennerhästen för att få tillräcklig dragkraft till de nya redskapen. Oxen som tidigare varit det vanligaste dragdjuret ersattes nu överlag med hästen. Hästen som redan tidigare varit så viktig för alla transporter till lands blev nu oundgänglig i själva lantbruket. Hisingens marker blev också Mulens marker. 1920 fanns över 700 000 hästar i Sverige. Därefter har hästen stadigt minskat i betydelse. Även om jag minns hur ännu under 1950-talet, det var hästar som körde undan all sprängsten när den nya förorten Björkekärr byggdes. Redan 1924 kom den första motordrivna traktorn till exempelvis Björlanda socken. Sitt definitiva genombrott fick den efter Andra världskriget. På Hisingens ängar betar i dag bara rid- och travhästar...

Samtidigt med alla de nya maskinerna kom också förändrade brukningsmetoder. Trädan övergavs alltmer. En intensiv vallodling utvecklades och cirkulationsjordbruket blev vanligare. Ett år såddes kanske havre, därefter vall, så ärter, åkerbönor och vicker. Cirkeln kanske slöts med vall och ett sista år med träda. Detta för att kunna harva bort ogräset innan nästa havresådd. Stålplogarna tillät djupplöjning och nya markområden kunde brytas. Ett systematiskt och omfattande dräneringsarbete med hjälp av de nya tegelrören förbättrade avsevärt skördarna. Naturgödseln utnyttjades mer målmedvetet och mot slutet av 1800-talet blev också importen av fågelguano (fågelträck) från Afrika och Peru av stor betydelse. Senare kom import av chilesalpeter, kali och olika fosfater.

Även grödorna skiftade karaktär. Under 1800-talets första del kom potatisens genombrott. Tidigare hade den bara dugt till att mätta brännvinsbrännerierna. Nu hjälpte den många i Fattigsverige att hålla svälten utanför dörren. Under 40 år trettiodubblades potatisskörden. När potatisen under 1800-talet gjorde sitt segertåg genom Sverige blev kostvanorna lite annorlunda. Den statistik som finns talar om en trettiodubbling av potatisskörden från 1800-talets första årtionde fram till 1850-talet. I några anteckningar från 1854 heter det att:

»Man steg upp vid femtiden och drack en kopp slät kaffe; vid åttatiden vankades stekt potatis och fläsk jämte bröd var dag; mellan tolv och ett var det middag merendels av kokta bönor, kött och bröd; vid fyratiden åts merafton av bröd och ost, medan kvällsmaten bestod av sill och potatis med bröd, alternativt av vattengröt på kornmjöl med mjölk till.«

I södra Sverige kom den nya sockerbetsodlingen att spela en viktig roll. På Hisingens sämre jordar fick den aldrig fäste. Men kornet ersattes till en del med råg och så småningom en del vete. Långt in på 1900-talet kunde man vid gårdarna fortfarande se de tidstypiska »krakemärrarna«, alltså träställningar där de omtyckta bönona lufttorkades.

Till sist förändrades hela synen på kött- och mejeriproduktionen. Nya fina avelsdjur importerades och foderhanteringen prioriterades. Tidigare hade korna ofta fått hålla till godo med halm, löv, ljung, hästspillning och ibland till och med hackat granris. Under missväxtår hände det att den gamla takhalmen revs ner till foder för att korna skulle kunna överleva. Om våren kunde djuren vara så svaga att »kräken« fick bäras ut till det första betet. Nu satsades det i stället stort på vallodling och foderbetor. Även kreaturen fick havre som foder.

Avkastningen när det gällde mejeriprodukter och kött blev rejält förbättrad. En utveckling som har fortsatt ända till dagens smått svindlande resultat. En bra mjölkko ger omkring 10 000 liter mjölk om året och har en slaktvikt kring 200 kilo. En biffko kan ha en slaktvikt på upp till 300 kilo. I dag försörjer så fantastiskt få som 10 600 mjölkbönder 70 procent av landets befolkning eller dryga 6 000 000 människor med deras behov av mjölk och andra mejerivaror.

På Gustav Vasas tid gav däremot en mjölkko bara 400 liter mjölk om året. På 1500-talet krävdes alltså 25 kor för att få ut samma mängd som en enda ko mjölkar i dag. På en skatte-karta från 1695 beskrivs Stenebys fem bondehemman. Åkern bestod av stenig mull »med sug och många bränneskär, illa belägen icke annat än i små åkrar med renar och stenar emellan«. Här drevs ett ensidigt ensädesbruk med korn. Men genom självhushållningen kunde byns magra 13 tunnland åkermark ändå försörja hela fem familjer. Ängen var stenig och tuvig och utmarkerna för betet delades med många andra gårdar och bestod mest av ljung. Ingen tillgänglig ved, bara torv och ljungpinnar till bränsle. I dag kräver ett modernt familj jordbruk minst 200 tunnland åker för att gå runt. Samma areal som 1805 försörjde Tuves alla 512 innevånare!

Bonden och hans »Hisingspotäter«

De stora omvälvningarna inom jordbruket kom även Hisingen till del. Närheten till Göteborg innebar att öns bönder kunde överge självhushållet och producera för stadens växande och mycket hungriga marknad. Stora delar av Hisingslandet blev nu Göteborgs köksträdgård. Framförallt Tingstad och Tuve. Från grannsocknarna Björlanda och Torslanda levererades mest potatis, kött och fläsk, mejerier och ägg. Stans alla åkerhästar skulle också ha sitt hö och sin havre. 1874 invigdes den efterlängtade svängbron över älven. Varje torgdag, tidigt om morgnarna, rullade hästvagnarna där in till Göteborgs salutorg. På flaken trängdes de skramlande stora mjölkplåtflaskorna med femtioliterskorgarna av flätad ene. Med sina allmogekläder, sitt hisingsmål och andra lantliga vanor blev Hisingsbonden med sina »potäter« ett kärt begrepp bland de göteborgare som nu uppfattade sig som riktiga storstadsbor. Städernas nyinflyttade folk med matjorden kvar i byxfickorna älskade sina bondkomiker. I den folkkäre revymakaren Axel Engbergs många folklustspel under åren 1903-22 rev hans visor och sketcher om »Hisingsbonden« ner många skrattsalvor.

Stenebygårdarna med sina uråldriga anor var med om denna omställning från självhushåll till produktion för den ständigt växande marknaden i Göteborg. 1946 byggde ägarna till huvudgården Gösta och Linnea Karlsson ett nytt rejält och modernt bostadshus. Med en sinnrik mjölkställare där rinnande vatten fungerade som kylsystem, en rejäl bakstuga och en stor potatiskällare. Både huset och en del andra byggnader finns kvar än i dag och minner om den långa tid som här bedrevs jordbruk. Men nu är det inte Gösta som njuter av den goa spisvärmen när hans Linnea värmer på kaffehurran. Där residerar i stället Volvos brandskydd och Ledarnas fackliga organisation. Både familjen Karlsson och tidigare Göstas pappa Ernst, som köpte gården två år före Första världskriget, specialiserade sig på svinuppfödning och potatis. Framförallt färskpotatisen var efterlängtad i Göteborg. Förgrodd i fähuset la man tidigt om våren potatisen i några lyckor på lätt sandjord. »Där hittade vi en gång två vackra flintskärar, som de första jordbrukarna på stenåldern hade när de skulle skörda sin spannmål«, berättar Linnea för mig och visar upp de vackra flintskärorna när jag besöker deras nya hem i Torsby för en pratstund om gamla tider på Stenebygården.

»Pappa Ernst köpte redan 1938 en gammal Volvolastbil för sina leveranser till grossisterna på Heden varje tisdag och fredag. På hemresorna var flaket ofta fullt med hästgödsel från stans alla åkerhästar. En gång när jag satt och lekte i hytten, lyckades jag ha bort nyckeln«, säger Gösta och skrattar gott. »Men det hela slutade lyckligt. En granne borta i Unnered hade en lastbil av samma typ. Hans nyckel passade bra också

till pappas bil. Det skulle nog inte fungerat i dag... När kriget kom rekvirerades bilen av militären. De ville åt gummidäcken som det var så ont om», avslutar Gösta sin berättelse om hur vardagen kunde vara i brytningstiden mellan hästtransporter och motorfordon.

Efter hembakt av alla de slag och både två- och tretår från kaffepannan i makarnas trivsamma stora lantkök, trollar Gösta fram sitt munspel och spelar den visa som han skrev till sin Linnea när hon fyllde 60 år. Här finns verser som ger fina stämningbilder av ett svunnet lantliv. Men också en hyllning till Bondekvinnans strävsamma och långa arbetsdagar:

*»Jag ska sjunga om Linnea,
ja ska sjunga om min fru
hon fyller år, ja det visste ni ju redan
Jag borde smyckat hennes kammare
med blommor och med grönt
Och om halsen hängt ett pärlband
dyrt och skönt«*

Därpå berättar Gösta att av detta blev ingenting gjort. Det fanns ingen tid att åka in till stan. Hans Linnea ville heller inte ha något pärlband förrän djuren och korna fått halsband som håller. Därför fick han i stället sjunga de »vackraste rosor om hennes dagliga liv«:

*Jo, det värker å är stelt i både armar och ben
När hon på morgonen gnobbar sina öga
Men när vi mjölkat korna Och gås och anka fått sitt
Är det som ett under har skett*

*Sen så bjuder hon på gröt och mjölk, ost å bröd därtill,
Medan kaffet står och puttrar uppå spisen
Värmen stiger snart i pannan för vi eldar mä ve
Å de känns i elementen strax breve*

*Sen så bäddar hon och diskar å sen går hon med mig ut
För annars sitter jag inne med min fela
Jo hon får hjälpa till så det mesta värsta blivit gjort
Å därför går dagarna så fort...«*

Ekonomiskt uppsving — tack vare Napoleon

1 början av 1800-talet kom allt färre sillstim in bland Bohusläns skär och kobbar. 1809, samma år som Finland gick förlorat, var det definitivt slut på alla de år när kustbefolkningen och handelshusen slagit mynt av »havets blänkande silver«. Gulderan med alla hemvändande ostindiefarare fullastade med sina dyrbara varor var också förbi. Samtidigt vek sig siffrorna för den ännu viktigare järnexporten. 1802 och 1804 brann till råga på allt annat elände halva Göteborg ner i häftiga bränder. Av den fina Domkyrkan återstod bara en rykande grund. Stadens ekonomi såg ut att rusa rakt in i väggen.

Men den vände i stället tvärt genom att surfa sig över krisen i det väldiga uppsving för handeln som för Göteborgs del, 1806-1815, blev resultatet av Napoleons kontinentala handelsblockad av England. Göteborgs blev en sorts frihamn för briterne. Öppet redovisad transithandel eller smuggling omsatte stora belopp. På Fotö inte långt från Vinga hade engelsmännen ett magasin för smuggelgods som bevakades av engelska flottan. (100 år senare återupptogs dessa traditioner av smugglarkungen Bremer som i hemmahamnen Kalvsund jagades av länsman och polis)

Som så ofta i krig fanns det inte segrare bara på slagfälten. Göteborgs handelsmän byggde upp nya ansenliga förmögenheter och flotta hem med silverserviser, sidentapeter, förgyllda

möbler och äkta orientaliska mattor. I sin uppsats om dessa år skriver Anne Marie Fällström att »Storköpmännen etablerade också imponerande hushåll med lyxbetjäning, t ex uppappare, lakejer, kammarjungfrur, guvernanter och sällskapsfruntimmer«. Dessa år kom senare att kallas »Den briljanta tiden«. Fällström fortsätter med att berätta att »Mellan 1800 och 1820 steg folkmängden i Göteborg med förstäderna Haga, Masthugget och Majorna från 17 190 till 23 667«. En ökning med 38 procent, detta samtidigt som rikets andra städer under denna tid bara växte med tio procent. Det var inte bara borgerskapets tjänstefolk som ökade i antal utan också byggnads- och kroppsarbetare samt sjöfolk. Men ännu fanns det inte någon egentlig industri.

När Napoleons blockad upphörde i och med fredsslutet 1815 var uppskovet slut. Nu rände Göteborgs ekonomi verkligen i väggen.

Briljansen var borta och i stället låg många fartyg stilla på redde, kajerna var tysta och magasinerna tomma. Många handelshus gick i konkurs och de breda lagren av människor mötte en lång tid av massarbetslöshet. Det som däremot blev bestående från denna tid var de fina stenhus, som det finare borgerskapet byggde i stället för de träfastigheter som brunnit ner.

Ångkraften flyttar industrin över älven

Watts ångmaskin, som patenterades 1769 och 1781, blev de nya industristädernas kanske viktigaste skapare. Den äldre textilindustrin som spinnerier, liksom kvarnar och sågar, var lokaliserade där det fanns vattenkraft. Med ångkraften blev industrin oberoende av en geografisk närhet till naturkrafter. En stor del av den nu snabbt växande maskinindustrin och deras »halvsyskon«, de mekaniska verkstäderna, kom därför att flytta över älven till Hisingsidan. Jungfrulig tomtmark nära älvens goda transportmöjligheter var utslagsgivande för flytten. Maskinindustrins kraftiga expansion var i sig också den en följd av Watts uppfinning. Tidigare var maskiner, kugghjulen i kraftöverföringssystem och rör så gott som alltid gjorda i trä. Göteborgarna hade exempelvis löst sitt stora problem med bra dricksvatten genom att låta bygga en träledning ner till staden ända från Kallebäckens källa.

Transporterna inåt landet hade länge hämmats av brister i kommunikationerna. I Sverige invigdes Trollhätte kanal redan år 1800 och den betydde en rejäl sänkning av fraktkostnader på det järn och de trävaror från Bergslagen och Värmland som under 1800-talet blev en allt viktigare och en allt större del av den svenska exporten. Men Watts ångkraft revolutionerade också transportmedlen. Redan 1816 byggdes den första ångbåten av den från England inflyttade Samuel Owen. Tidigt fick också Sverige relativt sett den största ångbåtsflottan av alla kontinentala stater. 1850 ångade hela 67 fartyg med maskiner på sammanlagt 3 000 hästkrafter fram över svenska vatten. Vid segelskiftet var ångfartygens sammanlagda tonnage större än segelfartygens. Ångfartygen sänkte ytterligare fraktpriserna på utskeppning till Göteborg. Ångkraften innebar också att frakterna nu kunde planeras bättre. Fartygen kunde mer eller mindre oberoende av väder och vind gå efter en tidtabell. Ännu större betydelse fick de nya »järnbanorna«. Större än i många andra länder med tanke på vår lilla befolkning och de mycket långa avstånden. Tiden 1854 till 1914 var de år då rallarna förenade Sveriges befolkning med ett väl utbyggt järnvägsnät. 1938 nåddes kulmen i järnvägens utbyggnad. Den sammanlagda längden på all den räls som då lagts ut var sammanlagt 1 690 mil. Ångloken och deras järnbanor ändrade dramatiskt alla fraktpriser och människornas möjligheter att göra lite längre resor. Transporterna eller logistiken följde snart en nationell tidtabell och de olika intressenterna bakom alla godsfröflyttningar kunde efter 1853 fatta snabba beslut med hjälp av den elektriska telegrafan. 1877 gjorde telefonen sitt intåg i Sverige.

På Hisingen dröjde det förhållandevis länge innan ångloken kunde tuffa fram genom landskapet. De goda sjö- och älvförbindelserna gjorde att ett beslut om investeringar i en järnbana »försenades«. Men 1907 var det dags och när Bohusbanan invigdes kunde prosten Ringius

hålla sin berömda »järnvägspredikan«: Järnvägen var »en Guds gåva, en förmån, som vi icke förtjänar«, utropade prosten i sin tacksägelse. Det sista ångloket tjöt i sina ångvisslor på Bohusbanan 1950. I dag är alla gamla stationer på Hisingssidan nerlagda...

Den elektrifiering av landet som blev möjlig efter 1893 gjorde industrins lokalisering eller boendet än mer oberoende av geografiska förhållanden än ångmaskinen. »Det vita kolet« spreds snabbt ut till snart sagt minsta avkrok. 1910 kom elströmmen till Lindholmen och den första lampan tändes då inne i Folkets Hus-lokalen Aftonstjärnan. På Hisingens landsbygd kunde man släcka ner fotogenlamporna under 1920- och 30-talet när den välsignade strömmen nådde ut till alla hushåll.

Lundby — industrins Klondyke

Industrin kom under 1800-talets senare del och under de första decennierna av nästa sekel att rota sig allt fastare i först Lundby och senare Backa. Trävarornas betydelse för exporten hade stigit brant. För den viktigaste varugruppen, sågade plankor och bräder, skedde en tiodubbling från 1840-talet fram till 1897, då ett maximum nåddes. Under lång tid spelade familjen Dickson i Göteborg en huvudroll och hans sågade timmer från de djupa värmländska skogarna lastades om i Göteborg, kanske efter att ha hamnat i snickerier eller brädgårdar vid Färjestaden eller i Tingstad. Hisingens vassar mot Göta älv torrlades och fylldes igen och skapade industrimark för bland annat Lindholmens Varvs & Fabriks AB som under 1840-talet tog upp konkurrensen med de gamla segelfartygsvarven på Göteborgssidan av älven. Affärs-idén var att börja bygga båtar av järn, och senare av stål. Fartygen utrustades också med ångmaskiner. Den första med en styrka på 40 hästkrafter. Varvets disponent lät bygga sig en egen liten ångslup med en maskin på bara två hästkrafter. Ändå blev den en succé då den snabbt kunde pila mellan olika platser i älvmyningen. Det första praktbygget kom 1854 då den första järnångaren Gustav II Adolf gled ner i älvvattnet från slipen på Lindholmen. Hon (fartyg är alltid kvinnor) hade en maskin på 100 hästar, en fart på tio knop och lastade 120 ton.

1855 köpte Keillers verkstäder, som då bland annat drev ett varv vid en slip som låg vid Badhusgatan, Lundbyvassens marker och 1867 flyttades hans verksamhet som så många andras över älven och en omfattande varvsbyggnation drogs i gång. Varvet fick senare namnet Götaverken. Ur det som från början var en galvaniseringsverkstad växte Eriksberg fram. I denna industriellt så flitiga miljö fanns det gott om andra varv som exempelvis AB Lundby Mekaniska Verkstad, vilken blev berömd för sina många bogserbåtar. Men också andra industrier. Rosengrens kassaskåpsfabrik hade ett stort komplex vid nuvarande Backaplan. Vid Kvillebäckens utflöde en bit från älven drevs Göteborgs Porslinsfabrik. Om »Pottan« som fabriken kallades eftersom den bland annat levererade pottor till landets befolkning, finns det gott om goda historier. Bland annat berättas det om en uppvaktning av en ilsken arbetsledare. Vid sin 50-årsdag fick han som gåva av sina arbetare en egen potta bara tillverkat för honom. Undrar om han kunde kontrollera sin ilska när paketet öppnades? Handtaget hade i ugnen bränts fast inne i själva pottan!

Det industriella Klondyke med sin febrila verksamhet i Lundby och Backa hade befolkningsmässigt snabbt överflyglat norra och nordvästra Hisingen.

Ellesbo fick nytt liv från Surte

Men på Hisingssidan nordöstra del fick industrialiseringen konsekvenser för den gamla kronogården Ellesbo i Rödbo. Här var under många år sätet för kommandanterna vid Bohus fästning. I slutet av 1700-talet blev den sommarresidens för landskamrer Fredrik Åkerman. Huset ritades av samme Carlberg som skapade Gunnebo slott och ansågs som en nyklassicistisk pärla med en vacker terrasserad herrgårdsträdgård. Under en stor del av

artonhundratalet residerade här sedan den legendariske brukspatronen Rhedin. Han blev också ägare till Holms säteri. Under många år var hans domän det expansiva Surte glasbruk, som börjat med en stor buteljglasproduktion under 1860-talet. Bruket hade många anställda och stor betydelse för folket också på Hisingsidan. Glasarbetare från Rödbo var vanligt. Det berättas också om arbetare från Kärra som varje dag med hjälp av färjan vid Agnesberg gick fram och tillbaka till sitt arbete i Surte. De måste ha pustat ut av lättnad när cykeln kunde ersätta apostlahästarna. Från Ellesbo sträckte sig en praktfull allé hela vägen ner till en stensatt kaj i älvbrinken, där det fanns både färja och en roddslup för överfarterna till bruket.

I min hall står i dag skojigt nog en bukig 1800-talsbyrå med två stolar som kommer just från Ellesbo. Min morfar arbetade ett helt liv vid glasbruket och under många år var han Rhedins sekreterare. Patron krävde arbete också många sena kvällar och nätter och morfar disponerade därför ett eget rum i herrgården. När morfar gifte sig med min mormor 1912 fick de hallmöblemang i bröllopsgåva...

1925 tog Willinska friskolan över fastigheten. Skolan hade anor från 1700-talet och var grundad av fattighusprästen Johan Willin. På Ellesbo fick man nya ljusa lokaler både för undervisningen och för boendet. Friskolan var under 20 år en fyraårig yrkesskola för mängder av unga pojkar från Göteborg. Min pappa som på 1920-talet var glasblåsarpojke i Surte har berättat att skolan betydde en del lättförtjänta tioöringar för Surtepojkarna. Lärarna tog med sina elever färjan till Surte och Baddammen. Älven var för strid men här i dammen kunde de tolvåriga göteborgspojkarna lära sig att simma. Som hjälp togs Surtepojkarna. De blev badvakter och fick en tioöring för varje livräddning. Självklart såg badvakterna många »som höll på att sjunka« och de fick därför ofta kasta sig i vattnet för ett rådigt ingripande...

I dag drivs denna en gång så viktiga utbildning i kommunal regi. Hyttorna i det stolta glasbruket har släckts för gott och schaktats undan. Nu återstår bara ett litet trevligt museum. Kommendanterna har hemförlovats för gott och över Bohus mäktiga murkrön syns aldrig någon artillerirök. Bara glassätande turister. Den ståtliga allén ner mot älvbrinken är nerhuggen och har fått lämna plats för motorvägsstråket norrut. Den vackert terrasserade engelska parken är igenvuxen. Inte minst skuggar 400-åriga ekar och Bohusläns största svartpoppel. Själva herrgårdsbyggnaden står kvar. Men underhållet har brustit och det finns inte längre någon glans från den nyklassicistiska pärlan. Liv och rörelse är det här bara när det stora auktionsverket nästgårds Ellesbo repar ut fordon från alla konkurser...

Skilda världar

År 1845 räknade Lindholmen blott 150 innevånare för att 1915 hysa så mycket som 4 520 människor. Bara vid Lindholmsvägen låg 24 butiker. I detta industrins Klondyke föddes också en ny klass. Arbetarna stormade in i historien. Representationsreformen 1866 var den sista rejäla spiken i det gamla ståndsamhällets kista. Aristokratins och prästerskapets privilegier var i stort sett borta. Kungamakten fick hela tiden mindre och mindre betydelse. De stora sociala grupperna hölls inte samman av lagfästa privilegier utan av gemensamma ekonomiska och sociala intressen. Jämfört med hur utkomstmöjligheterna var på landsbygden för drängar och torpare eller för självägande bönder med små arealer, innebar lönearbetet i de nya verkstäderna och fabrikerna säkert en kraftig förbättring. Om än oron för missväxter ersattes med oro för konjunktursvackor och arbetslöshet. Men levnadsvillkoren var fortfarande mycket knappa med ibland svåra sociala umbäranden. Inga semestrar eller socialförsäkringssystem. Praxis brukade dock vara att midsommarafton var en ledig dag. Varvsarbetarens arbetsvecka var 64 timmar lång. Barnrika familjer fick samsas i trånga, dragiga och kalla små lägenheter där kvinnorna slet med att hålla rent, skura, hålla kläderna hela och laga mat. Vatten och avlopp kom inte till Lindholmen förrän under 1930-talet. Vatten och ved bars in. Slask och aska bars ut. Om somrarna stank det från utedassen. Om vintrarna gällde det att inte vara hård i magen för då kunde frosten nypa bra i rumpan. I nästan alla avseenden levde arbetarna i en

värld helt skild från industriägarna, köpmännen, ämbetsmannagrupper och ingenjörer. Det var skilda världar helt utan sociala eller demokratiska mötesplatser.

Men arbetarnas kollektiva arbetsgemenskap och med ett boende nära varandra och arbetsplatsen gynnade föreningsliv av alla de slag som bildningsverksamhet, nykterhetsloger, konsumtionsföreningar, begravningskassor, sjukkassor eller idrottsföreningar. Framförallt började den nya klassen att organisera sig politiskt och fackligt. På egen hand och med helt frivilliga medel byggdes föreningshuset Aftonstjärnan av varvsarbetarnas nykterhetsklubb. Den byggnad som byggts med så mycken möda eldhärjades 1902 men kunde likt en Fågel Fenix snabbt byggas upp ur askan. Hisingen fick sitt Folkets Hus med samlings-salar som tillsammans rymde 750 personer. Folke Eriksson berättar i sin bok Lundby på Hisingen hur det blev ett riktigt allaktivitetshus med: »väckelsemöten, bildningsföredrag, bröllop, 50-årskalas, lördagsdanser, teater, bio, sång och musik, julfester och mycket annat«. Han skriver också om hur herr Karlström från Mölndal 1915 visade film i A-salen: »Alla filmer ackompanjerades på pianot, märkligt nog med samma melodier till alla filmer. Hjalmar Brantings begravning 1925 visades till tonerna av 'Här dansar Fridolin...' Med jämna mellanrum tystnade pianot och då visste man, att pianisten tog en klunk ur pilsnerbuteljen«.

1895 hade fackföreningen Facklan bildats i Aftonstjärnan gamla lokaler. Facklan fick senare namnet Lindholmens verkstadsklubb. En vecka innan Volvos första bil stod klar samlades 1927 40 metallarbetare i Aftonstjärnans nya lokaler och bildade Volvo Verkstadsklubb. I arkivens lägg kan vi läsa att timlönen då låg på 115 öre i timman för män över 20 år. Medlemsavgiften klubbades till att vara 1:25 i veckan. Det anrika huset är i dag kulturminnesförklarat och hyser en populär teater.

Parken i Krokäng nära Eriksbergs varv var sommartid ett kärt uterum för Hisingens och även Göteborgs många arbetarfamiljer. Med utflyktskorgar med sig träffades man här om söndagarna. Folke Eriksson skriver i sin Hisingsbok om en myllrande aktivitet med allt från dans, skjutbanor och karuseller till körsång och diktuppläsning av Fröding och Ossiannilsson. I buskagen runt Krokäng tömdes säkert också mer än en brännvinsbutelj. Men Krokäng var inte bara ett nöjesfält och en kulturscen. Människornas så skilda världar innebar naturligt nog sociala konvulsioner och hårda politiska spänningar. Under storstrejken 1909 var det här ett massmöte med över 4 000 människor. I parken talade berömda ledare för arbetarrörelsen som Hjalmar Branting och Kata Dahlström. Där kunde också revolutionssångerskan Anna Larsson från Helsingborg med röd fana i handen sjunga sitt paradnummer. Den franska revolutionens Marseljäsen.

När Liseberg kom till 1923 övergav många människor Krokäng. I takt med de allt fler demokratiska mötesplatserna mellan människor från de olika klasserna minskade också de sociala spänningarna. »Den allmänna rösträtten och konfektionsindustrin hindrade revolutionen i Sverige« har det sagts. Vanligt folk fick mer att säga till om och alla kunde gå klädda mer eller mindre lika.

Mot moderna tider

Bland ekonomer är det mode att prata om att ett livaktigt och expansivt företag knoppar av nya företag. Nu har nog dessa skribenter inte sysslat med så mycket trädgårdsarbete. Bryter man av en knopp från en blomma eller en buske då är naturens gång så obarmhärtig att denna helt enkelt vissnar och dör! Det går inte att rotslå en knopp. Det kan man bara göra med en stickling. Den utveckling man försöker beskriva tecknas bättre med en bild där man talar om att ett friskt och expansivt företag skjuter nya skott i sin närhet. Ibland säger man också och med en bättre bild att ett cluster (klunga eller klase) av företag med en liknande verksamhet befruktar och utvecklar varandra. I 1920-talets Lundby och Backa fanns det verkliga klungor av inte minst olika verkstadsföretag som just berikade varandra. Skickliga mekaniker och

ingenjörer, vana metallarbetare och en tradition av att pröva nya idéer. Människor som hade en förmåga att vända upp och ner på varenda skruv eller bricka för att se om de kunde sättas samman på ett helt nytt sätt och då få en helt ny funktion. I de större industriföretagen fanns också en möjlighet att utverka krediter för nya industriella entreprenörer. I denna bördiga industriella mylla fanns det alla möjligheter för nya skott att börja spira. Ett sådant var ESAB (Elektriska Svetsnings Aktiebolaget) som växte fram ur arbetet vid Lindholmens varv med att täta plåtfogar i skrov och ångpannor. Oskar Kjellberg som skulle bli maskinist på ångaren Vestkusten insåg problemen när han inspekterade varvsbygget. Med finansiellt stöd från varvsledningen utvecklade han praktiskt den elektriska ljusbågssvetsningen. En metod som fick en världsomfattande betydelse.

Vill man vara fyndig kan man säga att den viktigaste dragmotorn bakom 1900-talets industrialisering har varit oljan och motoriseringen. De första svenska lastfartygen med dieselmotorer byggdes 1908. 1940 bestod den svenska handelsflottan till drygt 50 procent av motordrivet tonnage, med storvarven i Göteborg som ledande när det gällde bland annat motorutvecklingen. 1897 var den första svenskbyggda automobilen färdigbyggd. Men ännu 1914 fanns det blott omkring 3 000 bilar i Sverige. Under tidigt 1920-tal låg ett av Göteborgs första flygfält nere vid Tingstadsvassen med verkstad och hangar. 1923 invigdes Torslandas nya internationella storflygfält med kunglig pompa och ståt. Lokaliseringen till Hisingen var naturlig ur transportsynpunkt. Inflygningen från havet hindrade också bullermattorna från att lägga sig över tätbefolkade bostadsområden. Här fanns också en angoringsplats för sjöflygplan, vilket var nödvändigt eftersom en stor del av den tidens flygplan var byggda med pontoner. Hisingens strategiska läge gjorde också att den nya flygflottan 1941 togs i bruk i Säve.

Mot denna skissade bakgrund var det naturligt och logiskt att Assar Gabrielsson affärsidé om att tillverka mer robusta och säkrare bilar och lastvagnar — liksom hans och Gunnar Larssons visioner från kräftsupén i Stockholm — prövades och kunde rota sig just i Hisingens så bördiga industriella mylla. Man kan säga att Volvo var ett skott som spirade upp ur SKF:s kreativa industriella miljö.

Briljanta idéer och kraftfulla enskilda initiativ räcker inte när man ska förklara bakgrunden till framväxten av ett muskelstarkt och framgångsrikt företag. Volvo dök inte upp som en blixtn från en klar himmel. Dess framväxt var möjlig också tack vare rötter långt, långt tillbaka i tiden. Det är av samma skäl som Lindholmen i dag gestaltas om helt och hållet. Här där Håkon Håkanssonns långskepp roddes upp för mötet med Birger Jarl. Här där både drottning Blanka och unionsdrottningen Margareta bott i Lindholmens slott. Här där Vasakungarna byggde en del av sina krigsfartyg. Här där Gustav III lät sig imponeras av det givande sillfisket. Här där varvets arbetare stod på berget och saluterade Oscar II när han for ut mot sina tångbad i Marstrand. Här där så många fartyg sjösatts från Lindholmens varv och från grannarna Götaverken och Eriksberg. Här inte långt från Volvos utvecklings- och konstruktionsavdelningar i Lundby. Här är det naturligt att det nu byggs upp ett stort internationellt centrum för ny transportteknik. Det är heller ingen tillfällighet att innerhamnarna tystnat en efter en samtidigt som alltmer gods hanteras i de enorma ytterhamnarna ute i älvmyningen vid Hisingens sydvästsida. Hamnar som klarar den moderna logistikens krav på stora volymer av enhetslaster.

När jag är i färd med att avsluta denna lilla bok nås jag av beskedet att den under många år så lysande författaren och kulturjournalisten Olof Lagercrantz har gått bort 91 år gammal. Då erinrar jag mig ett stycke från hans skrift »Om konsten att läsa och skriva« där han resonerar kring författaren Joseph Conrad. Conrad hade som ung varit till sjöss och mindes väl hur besättningen på ett fartyg som rundade Kap Horn, hela tiden ivrigt mätte de distansminuter som de lämnade bakom sig. Som författare fick han senare konstatera att:

»Den som skriver ett pappersark fullt har inga ovedersägliga bevis att lägga fram om nyttan av sitt arbete«

Under den tid jag har arbetat med de pappersark som du nu har läst har jag ofta grubblat över den fråga som Conrad ställde. I min ungdom studerade jag historia och intresset har aldrig släppt. Men under nästan 25 år av mitt liv handlade vardagen mest om att som montör eller materialhanterare vara med och bygga de lastbilar som Volvo i dag levererat ut över världen, på samma sätt som vikingarnas långskepp för 1 000 år sedan satte segel och med förlig vind seglade i västerled ut över Västerhavet. Många dagar av dessa 25 år har också handlat om ett mer eller mindre intensivt fackligt arbete. Jag var fackordförande i tung montering Lundby/Tuve under 20 år. När jag nu skrivit dessa rader har jag gjort det mitt uppe i en verksamhet som i övrigt mest handlar om att bygga bil och se till att få i väg bilarna till kunderna. Inte konstigt då att jag ofta frågat mig — vid dagens slut om jag egentligen gjort någon nytta, om jag på lutheranskt vis »gjort rätt för mig«?

Mitt svar har mestadels varit att jag har trott att läsarna, åtminstone en del, kommer att ha en viss glädje och nytta av alstret samt att det kanske väcker en större nyfikenhet på vår historia och en lite större förståelse för varför utvecklingen i världen bara tycks skena i väg. Vi åker med en karusell som snurrar allt fortare, allt hetsigare. Med lite mer insikt om varför vi har hamnat där vi är tror jag att det blir lite lättare att klamra sig fast.

Har du synpunkter? Eller frågor?

Skicka gärna e-post till gotekilden@gmail.com

Bildbilaga

Tryckta versionen av boken innehöll en hel del bilder. Här nedan återges en del av dem:

Hällristingarnas grafiskt så vacker huggna bilder vittnar ofta om en utbredd fruktbarhetskultur. Här är stiliserad kvinna med en skålgrop huggen som en livmoder.

Detta kraftfulla långdös är Göteborgs äldsta byggnad. Som här vid Hisingsledens Svensby ruvar på sina hemligheter. Den stora graven kallas drottning Hackas grav då det berättas att hon var den som fick fram utsäde och enkla hackor och därmed tog jordbruket till Hisingen.

En fantastisk slagen flintdolk funnen i Björlandas Kvissljungeby 1977. Bilden har jag tack- samt fått använda från Jan Eric Sjöbergs vackra bok "Tusentals fynd från hundratusentals år". Håkan Berg och Lars Noord är bokens huvudfotografer.

I Nordre älv har i forntid och medeltid många spännande mänskliga dramer utspelats. Här är en bild av de gamla valven från "Nyklaborg" på norra Hisingens Ragnhildsholmen.

Tuve vid havssundet Kville var en av hemmahamnarna för Nordens vikingar. Här några av deras gravhögar i Skändla nära det gamla säteriet Holm.

För människan har Göta älv alltid inneburit ett flöde av transporter. Från fångstfolkens skinnkanoter över bronsålderns huggna stockkanoter i ek eller lind, till vikingarnas långskepp och sedan ostindiefararnas djärva resor över världshaven – till allt det tonnage som löpte ut från 1900-talets stapelbäddar på de göteborgska storvarven.

I äldre tid – före telegrafi, telefon eller e-post – var det inte bara människor och varor som transporterades. Handelsplatsen var en mötesplats där man också bytte idéer och kunskap. På resorna hem följde nya idéer med som följeslagare.

Göte Kildén, under 25 år metallare och 20 år som facklig ordförande i Volvo Lastvagnars tunga montering, ger i denna bok en fängslande bild av hur transporter, handel och kommunikation har varit ekonomiska och sociala livsnervor för framförallt Hisingen.

Vår hornpryde viking är komisk, kulturell kitch från 1950-talet, det var då han stormade fram på en Volvo-affisch för den storsäljande lastvagnen Viking på den australiensiska marknaden. I skölden ser man Volvos klassiska varumärke.

Bokförlaget
KÄRRET

Kopplingsg. 15 C, 414 59 Göteborg
Tel/fax: 031-24 22 61